एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

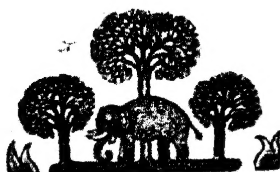
गीतगोविन्दकाव्यम् ।

श्रीजयदेवगोस्वामिविरचितम् ।

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितटीकासमेतम् ।

कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वती यन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८८२

THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS MAHARAJAH
LACHMISHWAR SING BAHADUR

OF

DURBHANGA

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE
DEEP INTEREST SHEWN BY HIS HIGHNESS
FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE
CAUSE OF SANSKRIT LANGUAGE BY THE
ANCESTERS OF HIS HIGHNESS,

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

JIBANANDA VIDYASAGARA. B. A.
the Commentator.

गीतगोविन्दे

प्रथमः सर्गः ।

सामोददामोदरः ।

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! गृहं प्रापय ।
इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहः केलयः ॥ १ ॥

प्रणम्य भारतीं देवीं भक्ताभीष्टफलप्रदाम् ।
गीतगोविन्दविवृतिं प्रकरोमि यथा मते ॥

इह खलु तत्रभवान् जयदेवकविः प्रारिप्सितस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं राधामाधवयोः रहःकेलिरूपमङ्गलमाचरति मेघैरिति । कदाचित् प्रसङ्गेन सह गोपबालकैः नन्दस्य धाम्नं वनं मेघाच्छन्नमालोक्य स्वयं बालकस्याशक्ततया सन्ध्यासमागमने च तत्रस्थां केनचित् कार्यान्तरेणागतां राधां प्रति कथितमिदम् । हे राधे ! अम्बरम् आकाशं मेघैः मेदुरं स्निग्धं सजलमेघाच्छादितमिति यावत् । वनभुवः अरण्यप्रदेशाः तमालद्रुमैः श्यामाः नीलवर्णाः तथा नक्तं रात्रौ उपस्थितप्रायमिति शेषः । अयञ्च मम शिशुः भीरुः भयशीलः तस्मात् त्वमेव इमं कृष्णं गृहं प्रापय नयस्व एवं रूपात् नन्दनिदेशतः नन्दाज्ञया प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमम् अध्वनि यः कुञ्जद्रुमः कुञ्जवृक्षः लतादिपरिवृतवृक्षः तत्र तत्र गमनात् इति भावः । तं प्रति चलितयोः प्रस्थितयोः—राधामाधवयोः यमुनाकूले रहःकेलयः एकान्तविहाराः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते इत्यर्थः । केचित्तु नन्दनिदेशतः नन्दसूनोः

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ।
श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतम्
एतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।
मधुरकोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

कलादिनु कृष्णः देवतः उपदेशन स्वर्णाङ्गनोङ्गीकारभाजः । भाद्वं च-चिक्रीडितं जगत् ॥ १ ॥ तदुक्तं यथा । ... मनो चतत ... भाद्वं चनिक्रीडितम् ।

अथ ग्रन्थप्रतिपाद्यवासुदेवरतिकथाकीर्तनं प्रतिजानीते वाग्देवतेति । वाग्देवतायाः सरस्वत्याः चरितेन नानाप्रकारवचनरचनेन चित्रितं चित्तसद्म येन ... विविधविद्याविशारद ... पद्मावत्याः ... चरणचारणेन पदसेवया चक्रवर्ती ... इति भावः । विशेषणद्वयेन पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्तित्वं सूचितम् । जयदेवकविः श्रीवासुदेवस्य श्रीकृष्णस्य रतिकेलिः सुरतोत्सवः तस्य कथा कीर्तनं तत्समेतम् एतं प्रबन्धं ग्रन्थं करोति । केचित्तु पद्मावत्याः तदाख्यायाः भार्यायाः चरणचारणचक्रवर्ती ... इति पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ... इति भावः । इत्याहुः । वसन्ततिलकं वृत्तं ... लक्षणात् ॥ २ ॥

इदानीं कविः ... यदीति । यदि हरिस्मरणे ... मनः ... कुतूहलं तथा विलासकलासु रतिप्रबन्धेषु ... कौतुकम् ... तदा मधुराः माधुर्यगुणयुक्ताः मनोहराः ... कोमलाः ... परुषवर्णरहिताः तथा कान्ताः ... पदानां ... आवली पङ्क्तिः यस्यां तादृशीं

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुतेः।
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन-
स्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविक्ष्मापतिः ॥४

अथ प्रथमप्रबन्धः।

मालवरागेण रूपकतालेन च गीयते।

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्।
विहितवहित्रचरित्रमखेदं

जयदेवस्य सरस्वतीं वाणीं मदयन्त्विति यावत् श्लोक। दृष्टविघ्नध्वंसं इत्थं कृतविघ्नध्वंसनाय मङ्गलाचरणमिति सम्प्रदायः ॥ ३ ॥

सम्प्रति कविर्निजसन्दर्भस्य अन्येभ्यो वैशिष्ट्यं सन्दर्भशोधक-कर्तृत्वं वर्णयति वाच इति। उमापतिधरः तदाख्यः कविः वाचः वाक्यानि पल्लवयति विस्तारयति तत्सन्दर्भस्य केवलं वागाडम्बर-पूर्णता इत्यर्थः। जयदेव एव न तु अन्यः कविरित्यर्थः एवकारोऽन्य-व्यवच्छेदकः। गिरां वाचां सन्दर्भशुद्धिं विशुद्धरचनां जानीते। शरणः तदाख्यः कविः दुरूहस्य दुर्बोधस्य सन्दर्भस्य द्रुतेः द्रुतरचनात् सुखेन बोधनात् श्लाघ्यः प्रशंसनीयः दुर्बोधमपि पद्यं सुखेन बोध-यतीति लोकैः श्लाघ्यते इति फलितार्थः। शृङ्गारोत्तराणि शृङ्गार-रसप्रधानानि सन्ति उत्कृष्टानि यानि प्रमेयानि निबन्धाः तेषां रचनैः कोऽपि कविः आचार्यस्य गोवर्द्धनस्य स्पर्द्धी सदृश इत्यर्थः न विश्रुतः न विख्यातः आचार्यगोवर्द्धन एव तादृशं प्रबन्धं रच-यितुमीष्टे इति भावः। तथा क्ष्मापतिः नृपतिः धोयीकविः धोयीनामा कविः श्रुत्वा श्रवणमात्रेण न तु अध्ययनेन धरति गृह्णातीति श्रुतिधरः इत्याद्यं कविभिः कृतं इत्यम् ॥ ४ ॥

अथ कविः पूर्वोक्तमङ्गलानन्तरं दशावतारप्रसङ्गेन मङ्ग-

केशव ! धृतमीनशरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ध्रुवम् ॥१
क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे

वक्ष्यमाणावतारकीर्तनं तद्रूपं पुरुषं दर्शयितुं श्लोकैरावर्तते प्रलयेत्यादि ।
हे केशव ! धृतं मीनशरीरं मत्स्यरूपं येन तत्सम्बुद्धौ त्वं विहित
मतं पवित्रस्य अरविन्दस्य चरितं यस्मिन् तत् यथा स्यात्तथा वेदम्
अपहृतं यथा तथा प्रलयपयोधिजले कल्पान्तसागरजले निमज्जन्तमिति
शेषः वेदं धृतवान् रक्षितवान् अतः हे जगदीश ! हे हरे ! त्वं
जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व अवतारवर्णनात्मकपद्यानि मालवरागेण रूपक-
तालेन च गीतानि । अत्र च मालवरागेणैव मालवगौड इति ।
पाठान्तरम् । अनयोर्लक्षणं संगीतदामोदरे । यथा नितम्बिनीचुम्बित-
वक्त्रपद्मः शुकद्युतिः कुण्डलवान् किरीटी सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवराग एषः । मतान्तरे तु मालवराग एव भैरवरागः
कथ्यते । आदौ च मालवरागेन्दुस्ततो मल्लारसंज्ञितः । श्रीरागस्तत्
पश्चात्तु वै वसन्तस्तदनन्तरम् । हिल्लोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥ रूपकं ताडु द्रुतं वर्णयन्ति । मन्दोत्सवपञ्चमतिविरचिते
सङ्गीतपारिजाते च मालवरागलक्षणमुक्तं यथा

रि-धौ तु कोमलौ यत्र ग-नी तीव्रौ च मालवे ।
षड्जन्यासोऽथवोद्ग्राहे स-रि न्यासांशयोर्मितौ ॥

सा स नि ध प ध नी ध स म ग प म गा रि स । स्वरवर्णनम् ।
स स पा ध नी म प म प स स म गा रि गा स
पा म गा रि रि रि रि रि री स ।
प स म ग रि स म रि म स प ध नी ध प म
प प स म स स स म गा रि रि रि गा ध नी
ध प ध स प स म गा स गा म पा ग मा रि रि
स नी सा नी ध प स प म गा प म म गां रि रि स नी स सा ॥

इति मालवः मत्स्यावतारोद्धरम् ॥ १ ॥

धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे ।
केशव ! धृतकच्छपरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ २ ॥

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना ।
शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ।
केशव ! धृतशूकररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृङ्गं
दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् ।
केशव ! धृतनरहरिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ४ ॥

छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन !
पदनखनीरजनितजनपावन !

क्षितिरिति । धृतं कच्छपस्य रूपं येन तत् सम्बुद्धौ हे केशव ! क्षितिः पृथिवी धरण्या धरणेन वहनेन यत् किणचक्रं कठिनीभूतत्वक्समूहः तेन गरिष्ठे गुरुके विपुलतरे अतिविशाले तव-पृष्ठे तिष्ठति अतः हे जगदीश ! हे हरे ! त्वं जय एवं सर्वत्र ॥२॥

वसतीति । हे धृतशूकर रूप ! धृतं शूकरस्य वराहस्य रूपं येन तत् सम्बुद्धौ । तव दशनशिखरे दन्ताग्रे लग्ना धरणी पृथ्वी शशिनि चन्द्रे निमग्ना कलङ्ककला इव वसति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तवेति । हे धृतनरहरिरूप ! धृतं नरहर्योः नरसिंहयोः रूपं येन तत्सम्बुद्धौ । तव करकमलवरे हस्ताम्बुजश्रेष्ठे अद्भुतं शृङ्गम् अग्रं यस्य तादृशं नखं हरिणा विदारिता हिरण्यकशिपोः असुर-राजस्य तनुः शरीरमेव भृङ्गः येन तथाभूतं यत् शोभते इति शेषः । कमलकेसरेण भ्रमरदलनस्यासम्भवत्वात् अद्भुतमिति बोध्यम् । अत्र भगवान् नारायणः नरसिंहरूपेण हिरण्यकशिपुं नखैर्विददार इति पुराणकथा । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

छलयसीति । हे धृतवामनरूप ! धृतं वामनस्य रूपं येन तत्-

केशव ! धृतवामनरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापं
स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् ।
केशव ! धृतभृगुपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ।
केशव ! धृतरघुपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ७ ॥

चरणौ हे पदनखनीरजनितजनपावन ! पदनखात् जातेन नीरेण गङ्गाजलेन जनितं जनानां पावनं पवित्रता येन विष्णुपादोद्भवा गङ्गेति स्मरणात् अत एव हे अद्भुतवामन ! अलौकिकवामनमूर्ते ! त्रिक्रमणे पादक्रमेण त्रिभुवनाक्रमणे अत्र विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीति सामान्यशास्त्रात् करणे तृतीयाविधानेऽपि अधिकरणविवक्षया सप्तमी । बलिं दैत्यराजं छलयसि प्रतारयसि । पुरा किल भगवान् विष्णुर्वामनरूपेण त्रिपादभूमियाच्ञया त्रिलोकाधिपतिं बलिं प्रतार्य त्रैलोक्यम् इन्द्राय दत्तवानिति पौराणिकी माथामानुसन्धेया । अत एव अद्भुतेति वामनविशेषणं औपयिकमित्यवधेयम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ५ ॥

क्षत्रियेति । हे धृतभृगुपतिरूप ! धृतं भृगुपतेः परशुरामस्य रूपं येन तत्सम्बुद्धौ, क्षत्रियाणां रुधिरमये शोणितरूपे पयसि जले अपगतानि पापानि यस्य तत् अत एव शमितः भवस्य संसारस्य तापो यस्य तथाभूतं जगत् स्नपयसि । पुरा भगवान् भार्गवः पितृवधामर्ष-दीपितः क्षत्रियनिवहकुलानि निहत्य तेषां रुधिरजलेन पितॄन् तर्पया-मास तज्जलेन च जनाः स्नाताः तत्र स्नानेन पापमोचिताश्च भवन्तीति पौराणिकी वार्त्ता । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

वितरसीति । हे धृतरघुपतिरूप ! धृतं रघुपतेः रामस्य रूपं येन तत्सम्बुद्धौ, रणे दिक्पतीनाम् इन्द्रादीनां कमनीयं वाञ्छनीयं

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ।
केशव ! धृतहलधररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ८ ॥
निन्दसि यज्ञविधेरहह ! श्रुतिजातं
सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ।
केशव ! धृतबुद्धशरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ९ ॥
म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालं

दिक्षु दशसु रमणीयं शोभाकरं दशमुखस्य रावणस्य मौलिबलिं दशमुखमौलिउपहारं वितरसि ददासि अन्यत् पूर्ववत् । पुराकिल भगवान् रामरूपेण रावणस्य दश शिरांसि छित्वा देवान् सन्तर्पयामासेति कथा-ऽत्रानुसन्धेया ॥ ७ ॥

वहसीति । हे धृतहलधररूप ! धृतं हलधरस्य बलरामस्य रूपं येन तत्सम्बुद्धौ, त्वं विशदे शुभ्रे वपुषि जलदाभं नीलम् अत एव हलस्य लाङ्गलस्य हत्या आघातात् या भीतिः तया मिलिता सम्मुख-पतिता शरणागता इति भावः या यमुना तस्या भा इव भादीप्ति-र्यस्य तादृशं वसनं वस्त्रं वहसि धारयसि, बलभद्रस्य नीलाम्बरत्वात् यमुनाजलस्य च नीलवर्णत्वात् वसनस्य तथात्वेनोपमितिरिति बोध्यम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

निन्दसीति । हे धृतबुद्धशरीर ! धृतं बुद्धस्य शरीरं येन तत्सम्बुद्धौ, अहहेति दयाद्योतकमव्ययं सदयेन हृदयेन दर्शितः पशूनां घातो यस्मिन् तथोक्तं यज्ञविधेः क्रतुविधानस्य न तु अपरांशस्य श्रुतिजातं पशुना रुद्रं यजेत मासाश्वमेधेनेत्यादिरूपं वेदवाक्यसमूहं निन्दसि कथं अहिंसाया एव परमधर्मत्वेनानुमोदितत्वादिति भावः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ९ ॥

म्लेच्छेति । हे धृतकल्किरूप ! धृतं कल्किरूपं येन तत्सम्बुद्धौ,

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ।
केशव ! धृतकल्किशरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ १० ॥
श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारं,
शृणु सुखदं शुभदं भवसारम् ।
केशव ! धृतदशविधरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ११ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः ।

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यन्दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।

त्वं म्लेच्छानां वेदबाह्यानां दुराचाराणां जनानां तथाचार गोमांस-खादको यच विरुद्धं बहु भाषते । सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभि-धीयत इति; निवहाः समूहाः तेषां निधने निधनार्थं निमि-त्तार्थे सप्तमी धूमकेतुमिव श्रीउत्पातिकताराविशेषमिव किमपि अनिर्वचनीयं करालं भीषणं करवालं असिं कलयसि धारयसि । अन्यत् समानम् ॥ १० ॥

श्रीजयदेवेति हे धृतदशविधरूप ! धृतं दशविधं रूपं येन तत्-सम्बुद्धौ । हे केशव ! जगदीश ! हरे ! त्वं जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । हे भक्तजन ! उदारं महार्थयुक्तं सुखदं शुभदं कल्याणावहं भवस्य संसारस्य सारम् इदम् उक्तरूपं श्रीजयदेवकवेः उदितं भाषितं शृणु ॥ ११ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः ।

अथ पुनः संक्षेपेण अवतारान् वर्णयन् तस्यैव पूर्वोक्तं भक्त्या आह वेदानिति । वेदान् प्रलयजलधिमध्यात् उद्धरते मीनरूपायेत्यर्थः, जगत् निवहते पृष्ठेनैव वहते कच्छपरूपाय इत्यर्थः, भूगोलं भूमण्डलं उद्बिभ्रते दशनेन ऊर्ध्वं नीतवते वराहरूपायेत्यर्थः, दैत्यं हिरण्य-कशिपुं दारयते नखैर्विदारयते नृसिंहरूपायेत्यर्थः, बलिं दैत्यपतिं

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीयप्रबन्धः।

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते।

श्रितकमलाकुचमण्डल! धृतकुण्डल! ए।
कलितललितवनमाल! 'जय जय देव! हरे!' ध्रुवम् ॥१॥

छलयते प्रतारयते वामनरूपायेत्यर्थः, क्षत्राणां क्षयं क्षत्रियवंश-ध्वंसं कुर्वते भार्गवरूपायेत्यर्थः पौलस्त्यं रावणं जयते रामरूपायेत्यर्थः, हलं लाङ्गलं कलयते धारयते बलभद्ररूपायेत्यर्थः. कारुण्यं दयां पशुघातनिवारिणीमिति भावः आतन्वते विस्तारयते बुद्धरूपायेत्यर्थः तथा म्लेच्छान् मूर्च्छयते नाशयते कल्किरूपायेत्यर्थः। अत एव दश आकृतीः अवतारान् करोतीति तथोक्ताय कृष्णाय भवं भगवते वासुदेवाय तुभ्यं नमः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

श्रितेति। इत आरभ्य सप्तसु पद्येषु सर्वाणि पदानि सम्बोधनान्तानि। ए इति सम्बोधनसूचकमव्ययम्। श्रितं धृतं कमलायाः कुचमण्डलं स्तनद्वयं येन तत्सम्बुद्धौ, धृते कुण्डले कर्णभूषणे येन तत्सम्बुद्धौ, तथा कलिता धृता ललिता सुन्दरी वनमाला येन तत्सम्बुद्धौ, हे देव हरे! जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व वर्तस्व ॥ १ ॥

गुर्जरीरागनिःसारतालाभ्यां गीयते। इति पाठान्तरम्। गुर्जरीरागलक्षणं यथा सङ्गीतदामोदरे। श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लवतल्पशाला। श्रुतैः स्वराणां दधती विभागं तत्त्वोपमा दक्षिणगुर्जरीयम् ॥ इति। सङ्गीतपारिजाते च गुर्जरीरागलक्षणं यथा गुर्जरी षाडवोद्ग्राहन्यासांशे रे म-निवर्जिता। म-निवर्जितोपेता धैवत-स्निग्धस्वरा। नाट्यारम्भे गीयेता राजिलाभावा प्रकीर्तिता।

म प ग ध रि म रि ध ध नि ध ध ध ध प ध ध म ध म रि ध्ध।
रि रि ध ध ध ध। म ध ध। म ध ध धा ध मा रि ध रि र ध ध

दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन ! ए
मुनिजनमानसहंस ! 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ २ ॥
कालियविषधरगञ्जन ! जनरञ्जन ! ए
यदुकुलनलिनदिनेश ! 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ ३ ॥
मधुमुरनरकविनाशन ! गरुडासन ! ए
सुरकुलकेलिनिदान ! 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ ४ ॥
अमलकमलदललोचन ! भवमोचन ! ए

ध म ध नि ध प म ध प ग प पा ग गा ग रि म रि रि स ध प स स। इति दाक्षिणात्यगुर्जरीस्वरूपम्। प्रथमप्रबन्धोत्तरम्।

दिनेति। दिनमणेः सूर्यस्य मण्डलं मण्डयति भूषयतीति तत्सम्बुद्धौ ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्तीति स्मरणात्। भवं संसारं खण्डयति छिनत्तीति तत्सम्बुद्धौ, संसारबन्धनमोचक ! मोचक इत्यर्थः. तथा मुनिजनानां मानसं चित्तं मानसं तदाख्यं सर इव तत्र हंस ! जयवर्णनाक्तविशेषः। अथ च तदाख्य परमहंसस्वरूप !। अन्यत् समानम् ॥ २ ॥

कालियेति। कालियं तदाख्यं विषधरं पन्नगं गञ्जयति दमयतीति तत्सम्बुद्धौ, जनान् रञ्जयति सन्तोषयतीति तत्सम्बुद्धौ तथा यदुकुलान्येव नलिनानि पद्मानि तेषां दिनेशः सूर्यः तत्सम्बुद्धौ हे यदुवंशवर्द्धन ! इत्यर्थः, अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

मध्विति। मधुश्च मुरश्च नरकश्च ते मधुमुरनरकाः तेषां विनाशन ! गरुडः आसनं यस्य तत्सम्बुद्धौ, गरुडवाहन इत्यर्थः तथा सुराणां देवानां कुलं सुरकुलं तस्य केलिः अवाधविहारः तस्य निदान ! कारण ! असुराणां निधनेन तेषामकुतोभयत्वादिति भावः। अन्यत् समानम् ॥ ४ ॥

अमलेति। अमले मधुरे कमलदले इव लोचने यस्य तत्सम्बुद्धौ

त्रिभुवनभवननिधान ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ५ ॥
जनकसुताकृतभूषण ! जितदूषण ! ए
समरशमितदशकण्ठ ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ६ ॥
अभिनवजलधरसुन्दर ! धृतमन्दर ! ए
श्रीमुखचन्द्रचकोर ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ७ ॥
तव चरणे प्रणता वयमिति भावय ए
कुरु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव ! हरे ! ॥ ८ ॥
श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ए

भवस्य संसारस्य मोचन ! संसारक्लेशहर इत्यर्थः तथा त्रिभुवनमेव भवनं गृहं तस्य निधानं निधिः आश्रयस्तत्सम्बोधनं तत्सम्बुद्धौ, अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

जनकेति । जनकसुतया सीतया कृतं भूषणं अलङ्कारः यस्य अथ वा जनकसुतायाः कृतं भूषणं येन तत्सम्बुद्धौ, सीताकृतालङ्कार ! अथ वा कृतसीतालङ्कार ! जितः दूषणः दशकण्ठानुचरः तदाख्यराक्षसविशेषः येन अथ वा जितं दूषणं दोषजननं कार्यं येन तत्सम्बुद्धौ दूषणजयिन् ! अथ च दोषरहित ! तथा समरे युद्धे शमितः नाशितः दशकण्ठो रावणो येन तत्सम्बुद्धौ, अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

अभिनवेति । अभिनवः नवोदितः यः जलधरः मेघः तद्वत् सुन्दरः तत्सम्बोधने, धृतः मन्दरः पर्वतविशेषो येन तत्सम्बोधने समुद्रमन्थनकाले मन्दरोद्धरणादिति भावः तथा श्रियाः लक्ष्म्याः मुखमेव चन्द्रः तस्य चकोरः चन्द्रिकापानचतुरः पक्षिविशेषः तत्सम्बुद्धौ, लक्ष्मीमुखमधुपानविशिष्टार्थः, अन्यत् समानम् ॥ ७ ॥

तवेति । वयं तव चरणे प्रणताः इति भावय चिन्तय अस्मान् तव भक्तान् जानीहीत्यर्थः अतः प्रणतेषु अस्मासु कुशलं कुरु, अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः इदम् वर्णिता गीतिवर्णितम् मङ्गलं

मङ्गलमुज्ज्वलगीतम् 'जय जय देव ! हरे' ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलग्न-
काश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।
व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेद-
स्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ १ ॥

अथ तृतीयप्रबन्धः ।

वसन्ते वासन्तीकुसुमसुकुमारैरवयवै-
र्भ्रमन्तीं कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ।

मङ्गलं माङ्गलिकं उज्ज्वलं सरसम् आनन्दं कुरुते जनयति भक्तानामिति शेषः अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्मेति । पद्मायाः लक्ष्म्याः या पयोधरतटी स्तनपरिसरः तस्याः परिरम्भणेन आलिङ्गनेन लग्नं यत् काश्मीरं कुङ्कुमं शोभार्थं तदो-परि दर्शितमिति भावः । तेन मुद्रितं चिह्नितम् अत एव व्यक्तः रागः तेनानुरागः यस्य तादृशमिव तथा खेलन् यः अनङ्गः कामः तेन यः खेदः सुरतायासः तस्मात् तेन स्वेदाम्बुपूरो घर्मजलप्रवाहो यस्य तथाभूतं मधुसूदनस्य नारायणस्य उरः वक्षः वः युष्माकं प्रियं अनुपूरयतु विदधातु इत्यन्वयः ॥ १ ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजाजगौ गः ।

इदं मङ्गलाचरणं प्रबन्धस्यापरमिति वसन्त इति । काचित् सह-चरी सखी वसन्ते काले वासन्तीकुसुमैः माधवीपुष्पैरिव सुकुमारैः सुकोमलैः अवयवैः अङ्गप्रत्यङ्गैः विशेषणे कर्तरि । कान्तारे दुर्गमे वर्त्मनि विपिने इत्यर्थः भ्रमन्तीं, बहु यथा तथा विहितं

अमन्दं कन्दर्पज्वरजनितचिन्ताकुलतया
वलद्बाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ २ ॥

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ।

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ।
'विहरति हरिरिह सरसवसन्ते

तत वसन्तसमये वृन्दावनेन वने बहुरामाविहरणे सखी तां अतएव अमन्दम् अधिकं कन्दर्पज्वरेण कामसन्तापेन जनिता या चिन्ता तया आकुलतया व्याकुलतया वलन्ती बाधा पीड़ा यस्यास्तां राधाम् इदं सरसं वचः ऊचे उक्तवती ॥ २ ॥ अत्र शिखरिणीवृत्तम् । तल्लक्षणं यथा रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ।

वसन्तरागेण यतितालेन च गीयते । कुत्रचित्‌ 'यतिताले'नेति पाठान्तरम् । वसन्तरागस्य लक्षणं यथा सङ्गीतदामोदरे । शिखण्डिबर्होच्चयबद्धचूड़ः पुष्णन् पिकं चूतलताङ्कुरेण । भ्रमन् मुदा मारमनोज्ञमूर्त्तिर्मतङ्गमत्तः स वसन्तरागः । अस्य च गानसमयो यथा । श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् शयनकं हरेः । तावत् वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः ॥

वसन्तरागस्वरूपं यथा सङ्गीतपारिजाते उक्तम्

षड्जादिमूर्च्छने ग्रामे व-न्ती गीयते वसन्तके ।
स रि ग म प ध नि स स नि ध प म प म ग सा ।
ग म प ध नि ध ध प म प ग मा ग सा ।
स रि ग म प ध स रि ग म प ग म रि ग स नि ध
प ध प म प म प म म म म प म प ध प ग रि
स नि ध नि स सा । इति प्रातःकालीनः ।

ललितेति । हे सखि ! ललितानां सुन्दरीणां लवङ्गलतानां परिशीलनेन संसर्गेण कोमलः सुरभिः मलयसमीरः दक्षिणपव-

नृत्यति युवतिजनेन समं सखि! विरहिजनस्य दुरन्ते ॥१॥ ध्रुवम् ।

उन्मदमदनमनोरथपथिक-
वधूजनजनितविलापे ।
अलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूह-
निराकुलबकुलकलापे 'विहरति' ॥ २ ॥

मृगमदसौरभरभसवशंवद-
नवदलमालतमाले ।
युवजनहृदयविदारणमनसिज-
नखरुचिकिंशुकजाले 'विहरति' ॥ ३ ॥

वसन्ते इति ताडशे, मधुकराणां भ्रमराणां निकरैः पुञ्जैः करम्बिताः मिश्रिताः ये कोकिलाः तैः कूजनं कुञ्जकुटीरं लतादि-मण्डितमण्डपं कुहूकुहू यस्मिन् तथाभूते तथा विरहिजनस्य दुरन्ते दुर्गमे इव वसन्ते रसः प्रेमानुरागः तत्र वर्तिते रसो-ल्लासिते वसन्ते हरिः कृष्णः युवतिजनेन समं सह विहरति क्रीडति नृत्यति च ॥ १ ॥

उन्मदेति । उन्मदा उद्भ्रमा मदनमनोरथाः कामाभिलाषाः येषां तादृशाः ये पथिकाः प्रवासिनः तेषां वधूजनाः तैः जनितः विलापः यत्र तस्मिन्, तथा अलिकुलैः भ्रमरवृन्दैः सङ्कुला ये कुसुमसमूहाः तैः निराकुलाः निःशेषेण व्याकुलाः व्याप्ता बकुलकलापाः यस्मिन् तथाभूते वसन्ते इति शेषः अन्वयः पूर्ववत् ॥ २ ॥

मृगमदेति । मृगमदस्य कस्तूरिकायाः यः रभस वेगः अति-सौरभ्यं रभसो वेगपूर्वकोऽतिप्रसरः तस्य वशंवदा वशगा नव-दलानि पल्लवा यस्य तथा भूतनाः तमालाः पत्र यस्मिन् तेषां तादृशाः

मदनमहीपतिकनकदण्ड-
रुचिकेशरकुसुमविकासे ।
मिलितशिलीमुखपाटलिपटल-
कृतस्मरतूणविलासे 'विहरति' ॥ ४ ॥

विगलितलज्जितजगदवलोकन-
तरुणकरुणकृतहासे ।
विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृति-
केतकिदन्तुरिताशे 'विहरति' ॥ ५ ॥

तथाच हर्षभेदा यस्मिन् तथाभूते, तथा युवतीनां वधूनां हृदय-विदारणं यतः पीडनं यस्मिंस्तत् कामस्य वो यतः तस्य रुचिः कान्तिरिव रुचिर्यस्य तादृशं किंशुकानां पलाशानां जालं समूहो यस्मिन् तादृशे वसन्तकाले इत्यस्य विशेषणम् अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

मदनेति । मदनस्य महीपतेः राज्ञः यः कनकदण्डः स्वर्णयष्टिः राज्ञां छत्रदण्डादिरिति भावः । तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य तादृशः केशरकुसुमानां नागकेशरपुष्पाणां विकासो यस्मिन् तथोक्ते तथा मिलिताः शिलीमुखा भ्रमरा येषु तादृशैः पाटलिपटलैः पाटला-कुसुमैः कृतः स्मरस्य कामस्य तूणस्य विलासः चेष्टितं यस्मिन् तथा-भूते वसन्तकाले इत्यस्य विशेषणम् । अन्यत् समानम् ॥ ४ ॥

विगलितेति । विगलितं विगतं लज्जितं लज्जा भावे क्तः । येषां तादृशानां जगतः जनानां अवलोकनात् तरुणानां करुणानां वृक्षविशेषाणां अवलोकनेन दर्शनेन तरुणैः नवैः करुणैः वृक्षविशेषैः कृतः हासः कुसुमविकासरूप इति भावः । यत्र तादृशे, तथा विरहिणां निकृन्तनानि छेदकानि कुन्तस्य मुखाकृतिरिव आकृतिर्येषां तादृशैः केतकिभिः केतकि-

माधविकापरिमलललिते
नवमालतिजातिसुगन्धौ ।
मुनिमनसामपि मोहनकारिणि
तरुणाकारणबन्धौ 'विहरति' ॥ ६ ॥
स्फुरदतिमुक्तलतापरि-
रम्भणमुकुलितपुलकितचूते ।
वृन्दावनविपिने परिसर
परिगतयमुनाजलपूते 'विहरति' ॥ ७ ॥
श्रीजयदेवभणितमिद-
मुदयतु हरिचरणस्मृतिसारम् ।

कुसुमैः दन्तुरिता व्याप्ता आशाः दिशः यत्र तादृशे वसन्ते इत्यस्य विशेषणम् अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

माधविकेति । माधविकायाः परिमलेन सौरभेण ललिते मनोहरे ललितं क्लिष्टं सुन्दरमित्यपरः । नवाभिः अभिनवविकसिताभिः मालतीभिः जातिभिश्च सुगन्धौ, अत एव मुनिमनसां तापसचेतसामपि मोहनकारिणि मोहजनके तथा तरुणानां यूनाम् अविरहिणामिति भावः । अकारणबन्धौ हेतुं विना हितकारिणि उत्सवः वसन्ते इत्यस्य पूर्ववत् विशेषणम् । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां विकसन्तीनाम् अतिमुक्तलतानां माधवीलतानां परिरम्भणेन आलिङ्गनेन मुकुलिताः सञ्जातमुकुलाः अत एव पुलकिता रोमाञ्चिता इव चूताः रसालाः यत्र तादृशे तथा परिसरेषु प्रान्तदेशेषु परिगता वर्तमाना या यमुना तस्याः जलैः पूते पवित्रीकृते वृन्दावनविपिने वृन्दावनाख्यकानने वसन्ते हरिः क्रीडतीय-मेव वसन्तः ॥ ७ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितं श्रीजयदेवकविना उक्तं इदं वसन्त-

सरसवसन्तसमयवनवर्णन-

मनुगतमदनविकारं 'विहरति' ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे तृतीयः प्रबन्धः ।

दरविगलितमल्लीवल्लिचञ्चत्पराग-

प्रकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ।

इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः

प्रसरदसमबाणप्राणवद्गन्धवाहः ॥ ९ ॥

उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।

मदनस्य कामस्य विकारो येन तत् कामोद्दीपकमित्यर्थः; हरिचरणयोः स्मृतिः सारमेव सारः पदार्थो यस्य तथाभूतं सरसः रसः वसन्तसमयस्य वनवर्णनम् उदयतु उदयं हृदि प्राप्नोतु । उदयति इति पाठान्तरे न कुतस्तत् इति विशेषणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे तृतीयः प्रबन्धः ।

अथ वसन्तवायुं वर्णयति दरेति । इह वसन्ते केतकीनां गन्धेन सौरभविस्तारेण बन्धुः बोधरञ्जनः तथा प्रसरन् सुवन्नान् प्रति-धावन् यः असमबाणः पञ्चबाणः काम इत्यर्थः तस्य प्राणवत् प्राणप्रदत्व-मतिमिव इत्यर्थः अत्र सातिशयं कामोद्दीपकत्वादि भावः । गन्धवाहः वायुः दरविदलितानां ईषद्विकसितानां मल्लीनां या वल्लयः लता-स्तासां परागाः कौसुमरजांसि ये प्रकटिताः स्फुटीकृताः पटवासाः सुगन्धचूर्णविशेषाः तैः काननानि वासयन् सुरभीकुर्वन् मम चेतः विर-हिणामिति शेषः दहति हि अस्मात्पदस्यैव विरहिणोऽवधारणे मालिनी-छन्दः । अनन्वयमुदीय मालिनीमोगिनीयोः । इति तात्पर्यम् ॥९॥

सम्प्रति वसन्तवासराणां पथिकजनदुःखकरत्वं वर्णयति उन्मील-दिति । पथिकैः विरहिभिरित्यर्थः प्राप्य काननाः चिन्तयन् तत्र

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राणप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥ १० ॥

अनेकनारीपरिरम्भसम्भ्रम-
स्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ।
मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ
सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ ११ ॥

अथ ध्यानम् अभिनिवेशः तस्य क्षणे प्राप्तः अनुभूतः प्राणसमायाः जीवितुल्यायाः प्रियायाः समागमरसेन सङ्गमसुखेन उल्लासः आनन्दः तैः तथाभूतैः पथिकैः अशोकतरुषु मधुरेषु मधुमत्तेषु मकरन्द-लुब्धेषु कुञ्जेषु भ्रमरैः मधुपैः आकुलाः व्याप्ताः ये चूताङ्कुराः आम्रमु-कुलानि तेषु कूजितं कोकिलानां कलकोलाहलैः उज्ज्वलमधुरा-स्फुटध्वनिबन्धैः उद्दीपकैः उद्भूताः कर्णज्वराः श्रोत्रपीडा येषु तथोक्ताः अमी वासराः वासन्तदिवसाः कथं कथमपि अतिकष्टेनैव सद्यः नीयन्ते अतिवाह्यन्ते इत्यन्वयः । इत्यलम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

अनेकेति । असौ पूर्वोक्ता सखी आरात् दूरदेशे स्थितमपि अेतः आरात् दूरसमीपयोरित्यमरः अनेकासां बह्वीनां नारीणां परि-रम्भे आलिङ्गने यः सम्भ्रमः आवेगः तेन स्फुरन् राजन् मनोहारी यः विलासः केलिः तत्र लालसः सतृष्णः तं मुरारिं कृष्णं समक्षम् अक्ष्णोः समीपे प्रत्यक्षम् एव अस्याः राधायाः प्रत्यक्षीकरणेन उपदर्शयन्ती सखी पुनः राधिकाम् आह वक्ष्यमाणम् अर्थं पुनरपि उक्त-वती । वंशस्थविलम् । वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ इति लक्षणात् ॥ ११ ॥

रामकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते रूपकतालेनाऽत्र यतितालेन इत्यपि पाठान्तरम् । कल्लोलदायोदरे रामकरीलक्षणं यथा । स्वर्णप्रभा-भासुरभूषणा च गौरं विलोलं वसनं वहन्ती । कामोद्दीपितामलरुचि-स्मितापि वामोरुका रामकरिः प्रदिष्टा ॥ इति । संगीतपारिजाते च

अथ चतुर्थः प्रबन्धः।

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते।

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्ड-
युगस्मितशाली 'हरिरिह मुग्धवधूनिकरे
विलासिनि विलसति केलिपरे' ध्रुवम्॥ १॥

रामकरीरागलक्षणं यथा। रि-कोमला ग तीव्रा वा ध तीव्रतरसंयुता। ध कोमला नि-तीव्रा च ख्याता रामकरीति सा। आरोहे म-नि-वर्ज्जा स्यात् धांशा धैवतमूर्च्छना॥

ध स रि ग प म गा रि स स रि ग प म प प ध ध म
रि स स नि ध प धा प मा ग म प म ग सा रि स स
नि ध प म प ध स स रि स रि म प प म ग गा रि
स स रि ग पा ध ध प म प प म प ग गा रि सा
स रि रि स रि ग स रि ग प ग प प स ग रि स
स नि ध प धा प म ग रि स। स रि स रिस सा॥
इति रामकरी। ग्रामः षाडवा।

चन्दनेति। हे विलासिनि विलासवति सखि! केलिना क्रीडारसेन चलद्भ्यां चञ्चलाभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां रत्ननिर्म्मितकर्णभूषणाभ्यां मण्डितम् अलङ्कृतं गण्डयुगं कपोलयुगलं यस्य सः तथा स्मितेन मधुरहासेन शालते शोभते इति स्मितशाली, चन्दनैश्चर्च्चितम् अनुलिप्तं नीलं कलेवरं शरीरं यस्य सः तथा पीतं वसनं यस्य तथोक्तः वनमाली वनकुसुममालाधरः हरिः इह अस्मिन् केलिपरे क्रीडासक्ते मुग्धवधूनिकरे सुन्दरी समूहे विलसति विहरति। विलासिनीतिपदं मुग्धवधूनिकरे इत्यस्य विशेषणत्वेनापि युज्यते इति बोध्यं कृष्णः सुन्दर-सुन्दरीरमणपरः॥ १॥

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-
श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गैरनङ्गोत्सवम् ।
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः
शृङ्गारः सखि ! मूर्त्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीड़ति॥९॥

अद्योत्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलक्लेशादिवेशाचल-
प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ।
किञ्चित् स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया-
दुन्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ॥१०॥

विश्वेषामिति । हे सखि ! अनुरञ्जनेन सन्तोषविधानेन विश्वेषां जगताम् आनन्दं जनयन् मुग्धः सुन्दरः मनोहरमूर्त्तिः हरिः मधौ वसन्ते इन्दीवराणां नीलोत्पलानां श्रेणय इव श्यामलानि कोमलानि सुकुमाराणि तैः अङ्गैः अनङ्गोत्सवं कामोल्लासं जनयन् वर्द्धयन् व्रजसुन्दरीभिः अभितः समन्ततः स्वच्छन्दं यथा तथा प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं आलिङ्गितः आश्लिष्टः सन् मूर्त्तिमान् देहवान् शृङ्गारः आदिरस इव क्रीड़ति शृङ्गाररसस्यापि श्यामवर्णत्वात् यथा श्यामो भवति शृङ्गारः विष्णुदैवतः प्रकीर्त्तित इति भरतोक्तं विशेषणद्वय शृङ्गार इति पदस्यापि वक्तव्यमिति बोध्यम् ॥ ९ ॥ शार्दूलविक्रीड़ितम् वृत्तम् ।

अद्येति । अद्य वसन्ते इदानीं श्रीखण्डशैलस्य मलयाचलस्य अनिलः वायुः उत्सङ्गे मध्यभागसम्बन्धिनि क्रोड़े वसन्तः ये भुजङ्गाः सर्पाः तेषां कवलेन ग्रासेन यः क्लेशः तस्मादिव भुजङ्गानां वायुभोजित्वं प्रसिद्धम् । भुजङ्गकवलेन विषज्वालाप्रशरीरत्वादिति भावः । प्रालेयेषु हिमेषु प्लवनेच्छया अवगाहनवाञ्छया विषज्वालोपशमनार्थमिति भावः ईशस्य शिवस्य अचलः हिमालयस्तं अनुसरति गच्छति वसन्ते वायोर्दक्षिण-दिग्वर्त्तिनो मलयाचलात् उत्तरस्य गमनात् उत्तरे च हिमालयस्य

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवा-
मभ्यर्णं परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया ।
साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-
व्याजादुद्भटचुम्बितस्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ।

स्मितैरिव सहप्रमेया । किञ्च स्निग्धानि कोमलानि रसालानां आम्राणां कोटिषु शिखरेषु यानि मुकुलानि तानि व्यालोक्य दृष्ट्वा हर्षोदयात् आनन्दोदयात् पिकानां कोकिलानां कुहूः कुहूरिति यथा कलकलमधुरा उत्ताला अस्फुटाः गिरः वाचः उज्जीवन्ति उद्गच्छन्ति ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।

सम्प्रति सर्गसमाप्तौ कथोपक्रममुपसंहृत्य भक्तान् आशिषा संवर्धयन्नाह रासेति । प्रेमान्धया प्रेम्णा अनुरागेण अन्धया हतज्ञानया इत्थं राधया कर्त्री रासोल्लासभरेण रासोत्सवानन्दातिशयेन हेतुना विभ्रमभृतां विलासिनीनाम् आभीरवामभ्रुवां गोपाङ्गनानां मध्ये अभ्यर्णं समीपे निर्भरं गाढं यथा तथा उरः हरेरिति शेषः । परिरभ्य आलिङ्ग्य त्वद्वदनं तव मुखं साधु सुधामयं पीयूषपूर्णमिति गीतस्तुतिव्याजात् गानप्रशंसाच्छलेन व्याहृत्य उक्त्वा उद्भटम् अतिमात्रं चुम्बितः अत एव स्मितेन मृदुमन्दहासेन मनोहारी हरिः वः युष्मान् भक्तानिति भावः । पातु रक्षतु इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे व्याख्याने सामोददामोदरोनाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अक्लेशकेशवः ।

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ
विगलितनिजोत्कर्षादीर्ष्यावशेन गतान्यतः ।
क्वचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली
मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमः प्रबन्धः ।

गुर्जरीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

सञ्चरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशं
चलितदृगञ्चलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ।

विहरतीति । हरौ कृष्णे साधारणः अपरनारीसमानः प्रणयो यस्य तथाभूते वने विहरति अपरनारीषु यादृशं प्रेम राधायामपि तादृशमेव वितन्वति सति राधा विगलितनिजोत्कर्षात् निजो[illegible]-लम्बनादित्यर्थः हेतोः ईर्ष्यावशेन असूयया तथा दीना दुःखिता अपि अन्यतः अन्यस्मिन् क्वचिदपि गुञ्जन्तः ये मधुव्रताः भ्रमराः तेषां मण्डलीभिः श्रेणीभिः मुखरं शब्दितं शिखरम् अग्रभागः यस्य तादृशे लताकुञ्जे लीना तिरोहिता सती रहः एकान्ते सखीम् उवाच । हरिणीछन्दः । न सभरसलाः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

गुर्जरीरागेण रूपकताले न च गीयते । रूपकताले इत्यत्र यतितालेनेति पाठान्तरम् ।

सञ्चरदिति । हे सखि ! मम मनः कर्तृ सञ्चरता उद्गच्छता अधरसुधया मधुरेण ध्वनिना स्वरेण मुखरितः पूरितः मोहनः मनोहरः वंशो वेणुवाद्यविशेषो येन तादृशं चलितः दृगञ्चलः अपाङ्गदर्शनं

“रासे हरिमिह विहितविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासं ‘ध्रुवम्’ ॥ १ ॥
चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशं
प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशं “रासे” ॥२॥
गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलम्भितलोभम् ।
बन्धुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभं “रासे” ॥३॥
विपुलपुलकभुजपल्लववलयितवल्लवयुवतिसहस्रम् ।
करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिस्रं “रासे” ४

यस्य सः चलकटाक्षहरिणम्बः, चटुलैर्लोलैः शेखरो यस्य सः तथा कपोलयोर्विलोलौ चपलौ चञ्चलौ कुण्डले यस्य सः तत्कर्मधारयः पदानां कर्मधारयः। तम् इह रासे विहितः कृतः विलासो येन तादृशं तथा कृतः परिहासो येन तथोक्तं हरिं स्मरति ॥ १ ॥

चन्द्रकेति। चन्द्रकेण शिखिपत्रवर्णेन चारुणा मनोज्ञेन मयूर-शिखण्डकानां शिखिपुच्छानां मण्डलेन वलयितः संवलितः केशो यस्य तादृशं घन इव मधुरेण विकीर्णेन पुरन्दरधनुषा शक्रधनुषा अनुरञ्जितः भूषितः मेदुरः स्निग्धः यः मुदिरः मेघः तद्वत् सुन्दरः वेशः यस्य तथाभूतं रासे हरिमित्यादि योज्यम् ॥ २ ॥

गोपेति। गोपकदम्बस्य आभीरवृन्दस्य या नितम्बवत्यः प्रमदा-नितम्बाः कामिन्यः तासां मुखचुम्बने लब्धः जनितः लोभः यस्य तं बन्धुजीववत् मधुरः अधरः पल्लव इव यस्य तथोक्तं तथा उल्ल-सिता विकासिता स्मितेन मन्दहास्येनेव शोभा यस्य तादृशम् अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

विपुलेति। विपुलाः प्रचुराः पुलकाः रोमोद्गमाः ययोस्ताभ्यां भुजपल्लवाभ्यां वलयितं व्यालिङ्गितं वल्लवयुवतीनां गोपाङ्गनानां सहस्रं येन तथोक्तं तथा करचरणोरसि स्तनमध्येऽपि विभावानामिति

जलदपटलचलदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।
पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटं "रासे" ॥ ५ ॥
मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।
पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारं "रासे" ॥ ६ ॥
विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।
मामपि किमपि तरङ्गदनङ्गदृशा मनसा रमयन्तं 'रासे' ॥ ७
श्रीजयदेवभणितमतिसुन्दरमोहनमधुरिपुरूपम् ।

---

* श्रेणः मांसगत भूषणानां रत्नालङ्काराणां किरणेन विभिन्नं निराकृतं तमिस्रम् अन्धकारः येन तथाभूतम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

जलदेति । जलदानां मेघानां पटले समूहे चलन् यः इन्दुः चन्द्रः तस्य विनिन्दकं चन्दनतिलकं ललाटे यस्य तं तथा पीनयोः विशालयोः पयोधरयोः स्तनयोः यः परिसरः पर्यन्तभागः तस्य मर्दने निर्दयं हृदयकपाटं कपाटवत् विस्तीर्णं हृदयं यस्य तादृशम् । अन्यत् समम् ॥ ५ ॥

मणिमयेति । मणिमयाभ्यां रत्ननिर्मिताभ्यां मकरमनोहराभ्यां मकराकृत्या मनोहराभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितौ शोभितौ गण्डौ यस्य तम् उदारं महानुभावं पीतवसनं पीताम्बरं तथा अनुगताः मुनयः मनुजाः मानवाः सुराः असुराश्च वराः श्रेष्ठाः परिवाराः यस्य तथाभूतम् । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

विशदेति । विशदकदम्बतले निर्मले नीपतरुतले मिलितं स्थितं कलिकलुषभयं शमयन्तं कलिजनितपापतापदूरीकरणार्थः तथा किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा तरङ्गन्ती विलसन्ती अनङ्गदृक् कामदृष्टिः [illegible] तादृशेन मनसा मामपि रमयन्तं हृदयस्थतया यथा मम विहरन्तमित्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ७ ॥*

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितम् उक्तम् अतिसुन्दरं मोहनं

रिचरणस्मरणं प्रति सम्प्रति पुण्यवतामनुरूपम् 'रासे' ॥८॥

इति पञ्चमः प्रबन्धः ।

गणयति गुणग्रामं भ्रामं भ्रमादपि नेहते
वहति च परीतोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः ।
युवतिषु वलत्तृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना
पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

अथ षष्ठः प्रबन्धः ।

मालवरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तं
चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् ।

मनोहरं मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य रूपं वदति पुण्यवतां भक्तानां हरि-चरणयोः स्मरणं प्रति अनुरूपम् अनुकूलं भवतु इति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे पञ्चमः प्रबन्धः ।

गणयतीति । हे सखि ! कृष्णे युवतिषु गोपाङ्गनासु वलन्ती चलन्ती तृष्णा रिरंसा यस्य तादृशे अत एव मां विना विहारिणि रमणशीले अपीत्यर्थः मम वामम् अवाध्यं मनः पुनरपि कामं तस्याभिलाषं करोति तथा हि गुणग्रामं कृष्णस्य गुणसमूहं गणयति विचारयति, भ्रमादपि भ्रामं विभ्रमं न ईहते न विचारयतीत्यर्थः परीतोषं सन्तोषेन इति शेषः विपुलानन्दं वहति तथा दोषं मदवज्ञाजनितमपराधं दूरतः मुञ्चति परिहरति न गणयतीत्यर्थः किं करोमि नास्त्यन्या गतिरिति भावः ॥ १ ॥ हरिणीवृत्तम् ।

मालवरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहमिति । हे सखि ! निभृतं निर्जनं यत् निकुञ्ज-गृहं लतादिवेष्टितगृहं तत्र गतया, रहसि स्थाने वा मनोरथः

"सखि हे ! केशिमथनमुदारं रमय मया सह
मदनमनोरथभावितया सविकारं" ध्रुवम् ॥ १ ॥
प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।
मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलं 'सखि हे'
किसलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।
कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरभ्य कृताधरपानं 'सखि हे' ॥२

अभिलाषः कामविषयिणीच्छा इत्यर्थः तस्मिन् भावः आवेशः यस्या जातः इति तथोक्ता यस्य जाते इत प्रत्ययः । तया तथा चकितं यथा तथा विलोकिता दृष्टा सकला दिक् यया तादृश्या मया सह निभृ, दासी एकान्ते निलीय आत्मानं संगोप्य वसन्तं स्थितं, रतौ सत्कारे यः रभसः आवेशः तस्य भरेण आतिशय्येन सविकारं कामवेगेन भावान्तरगतम् उदारं मधुरं यथा तथा स्फुरन्तं केशिमथनं केशिनामासुरसूदनं कृष्णं रमय रतिं कारय ॥ १ ॥

प्रथमेति । प्रथमः आद्यः अभूतपूर्व इत्यर्थः । सः समागमः तेन लज्जितया तथा मृदु मधुरं स्मितं यस्मिन् तादृशं भाषितं वचनं यस्याः तथाभूतया मयेति शेषः पटूनि निपुणानि मनोहरचाटुवचनी-भिनवैः यानि चाटूनि प्रियवाक्यानि शतानि तैः अनुकूलम् अनुकूलयन्तं कृतापराधं मां क्षमस्वेति वादिनमित्यर्थः तथा शिथिलीकृतं श्लथितं जघनात् दुकूलं वसनं येन तादृशं कृष्णमिति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ २ ॥

किसलयेति । किसलयशयने पल्लवशय्यायां निवेशितया शायितया तथा कृतं परिरम्भणम् आलिङ्गनम् चुम्बनञ्च यया तथाभूतया मयेति शेषः । चिरं बहुक्षणं ममैव उरसि वक्षसि शयानं तथा परिरभ्य आलिङ्ग्य कृतम् अधरपानं येन तथोक्तं कृष्णमिति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ ३ ॥

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।
श्रमजलसिक्तकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ‘सखि हे’ ॥४॥

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।
श्लथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् ‘सखि हे’ ॥५॥

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।
मुखरविसृङ्खलमेखलया सकचग्रहचुम्बनदानम् ‘सखि हे’ ॥६॥

अलसेति । अलसेन सुरतश्रमजनितेन निमीलिते विलोचने यस्याः तया तथा श्रमजलेन स्वेदाम्बुना सिक्तं कलेवरं यस्यास्तादृश्या मयेति शेषः । पुलकानां रोमहर्षाणाम् आवल्या श्रेण्या चुम्बनादिति भावः । ललितौ कपोलौ गण्डौ यस्य तं तथा वरमदनेन अतिप्रवृद्धकामेन यो मदः विकारविशेषः तस्मात् अतिलोलं मां प्रति अतिसतृष्णमित्यर्थः कृष्णमिति शेषः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

कोकिलेति । कोकिलस्य कलः मधुरः यः रवः तद्वत् कूजितं भाषितं यस्याः मधुरभाषिण्या इत्यर्थः, तथा श्लथानि निधुवनलीलया विच्युतानि कुसुमानि येभ्यः तादृशाः आकुलाः असंवरणीयत्वात् इतस्ततो विक्षिप्ताः कुन्तलाः केशाः यस्याः तथाभूतया मयेति शेषः, जितः मनसिजतन्त्रस्य कामशास्त्रस्य विचारः येन तं कामशास्त्रविचारे सर्वजयिनमित्यर्थः, तथा नखैः लिखितौ अङ्कितौ घनयोः मांसलयोः स्तनयोः भारौ विस्तारौ येन तथोक्तं कृष्णमिति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

चरणेति । चरणयोः पादयोः रणितौ मणिनूपुरौ यस्याः तथा तया मुखरा शब्दायमाना निरन्तरचालनादिति भावः । तथा विसृङ्खला अयथास्थिता मेखला रशना यस्याः तया मयेति शेषः, परिपूरितम् अशेषतः कृतः सुरतवितानः निधुवनव्यापारः येन तं तथा सकचग्रहं केशग्रहणपूर्वकं चुम्बनदानं यस्य तथोक्तं कृष्णमिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।
निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् 'सखिहे' ७

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।
सुखमुत्कण्ठितराधिकया कथितं वितनोतु सलीलम् 'सखिहे' ८

इति षष्ठः प्रबन्धः ।

हस्तस्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रूवल्लिमद्बल्लवी
वृन्दोत्सारिदृगन्तवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगण्डस्थलम् ।
मामुद्वीक्ष्य विलज्जितस्मितसुधामुग्धाननं कानने
गोविन्दं व्रजसुन्दरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १ ॥

रतीति । रतिसुखसमये यः रसः चेतसो द्रवीभावः, तेन अलसया निश्चेष्टया अतएव निःसहम् अपाटवं यथा तथा निपतिता तनुलता इव यष्टिलताभूतया मयेति योज्यं दरमुकुलिते ईषत् मुकुलिते नयने सरोजे इव यस्य तादृशं उदितः प्रवृद्धः मनोजः कामो यस्य तथाभूतं मधुसूदनम् । अन्यत् यथा व्याख्यानीयम् ।

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितम् इदम् उत्कण्ठितया कामप्रमा-तुरतया राधिकया कथितं सलीलं सविलासम् अतिशयम् अतिमात्रं मधुरिपोः कृष्णस्य यत् निधुवनं सुरतं तस्य शीलं आरतं सुखं भक्तानामिति शेषः, वितनोतु विदधातु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे षष्ठः प्रबन्धः ।

हस्तेति । इदानीं वक्ष्यमाणतया राधाया गोपाङ्गनावृतं कृष्णं दृष्ट्वा चाञ्चल्यम् । हे सखि ! कानने व्रजसुन्दरीगणवृतं अल-सतः च्युतिवशात् भ्रूवल्लयः भ्रूलताः विद्यन्ते यासां तादृश्यः या बल्लव्यः गोपाङ्गनाः तासां वृन्दैः समूहैः उत्सारी उत्क्षिप्तः दृगन्तः कटाक्षः यस्मिन् तत् यथा तथा ईक्षितः । ईक्षितं सकामार्द्रं गण्डस्थले च यस्य । अतएव मामुद्वीक्ष्य विलज्जितया विशेषलज्जा-

दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।
अपि भ्राम्यद्भृङ्गीरणितरमणीया न मुकुल-
प्रसूतिश्चूतानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥ २ ॥

साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित-
भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम् ।
गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य दयिताकाङ्क्षश्चिरं चिन्तयन्
अन्तर्मुग्धमनोहरं हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥ ३ ॥

इति अक्लेशकेशवो नाम द्वितीयः सर्गः ।

युक्तया स्मितसुधया सुधावन्मधुरस्मितेनेत्यर्थः, मुग्धं मनोहरम् आननं मुखं यस्य तम्, अतिस्नेहेन मधुरभाषितेनेति शेषः । आर्द्रं गद्गदवचनं यथा तथाभूत तथा कृपाभ्यां भवतः विलासः विकारवंशः मोहनवेणुर्यस्य तथोक्तं गोविन्दं पश्यामि स्मरामि आनन्दातिशय-मनुभवामि च ॥ १ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।

विरहव्याकुलतां दर्शयति दुरेति । हे सखि ! सम्प्रति दुरालोकः दुर्दर्शः उद्दीपकत्वादिति भावः । स्तोकस्तवकः अल्पस्तवकः यस्याः तादृशी नवका अभिनवा अशोकलतिका तस्याः विकाशः तथा कासारस्य उपवनं कासारोपवनं मध्यपदलोपी समासः सरोवरसन्निहितोपवन-मित्यर्थः, तस्य पवनोऽपि व्यथयति तापयति कामोद्दीपनादिति भावः । तथा भ्राम्यन्तीनां भृङ्गीनां रणितैः गुञ्जितैः रमणीया मनोहारिणी शिखरिणी मनस्तापनाशना इयं चूतानां आम्राणां मुकुलप्रसूतिः अपि न सुखयति अपि तु तापयत्येवेत्यर्थः अस्य उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ २ ॥ शिखरिणीवृत्तम् ।

साकूतेति । गोपीनां साकूतं साभिप्रायं स्मितं मन्दहासो यस्मिन् तत्, आकुलाकुलम् व्यस्तव्यस्तं यथा तथा गलन्तः धम्मिल्लाः

अथ तृतीयः सर्गः ।

मुग्ध मधुसूदनः ।

कंसारिरपि संसारवासनाबद्धशृङ्खलाम् ।
राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिकामनङ्गबाणव्रणखिन्नमानसः ।
कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे निषसाद माधवः २

अथ सप्तमः प्रबन्धः ।

धम्मिल्लाः बद्धकेशा यस्मिन् तत् धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः । उल्ला-सिता तरङ्गिता कुटिलिता भ्रूवल्ली यस्मिन् तत् अलीकं सव्याजं यथा तथा दर्शितं भुजामूलं बाहुमूलं यस्मिन् तथा अर्द्धं दृष्टः स्तनो यत्र तत् यथा तथा निभृतं गोप्यस्थाने निरीक्ष्य अन्तः मनसि काम-मनोहरं यथा तथा स्मितयन् तथा दयितं प्रियं ताभिः सह सुरत-व्यापारमिच्छन्तं, आकाङ्क्षितं अभिलषतीति तथोक्तः नवः नवीन ऐश्वर्यः सः कृष्णः चिरं क्षेमं करोतु इत्यन्वयः ॥ १ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे महाकाव्ये अक्लेशकेशवो नाम द्वितीयः सर्गः ।

अधुना कृष्णस्यापि विरहं वर्णयति कंसारिरिति । कंसारिः कृष्णोऽपि हृदये संसारवासनायाः बन्धः तस्य शृङ्खलां श्रीकृष्णानु-रूपिणीं राधाम् आधाय निवेश्य व्रजसुन्दरीः अन्या इति शेषः तत्याज ॥ १ ॥ वृत्तम् अनुष्टुप् ।

इत इति । सः माधवः अनङ्गस्य कामस्य बाणेन खिन्नं मानसं यस्य तथाभूतः सन् इतस्ततः तां राधाम् अनुसृत्य अन्विष्य कृतः अनु-तापः पश्चात्तापः येन तादृशः सन् ताम् अप्राप्य ... बद्धात-ङ्कतापः सन् कलिन्दस्य सूर्यस्य नन्दिनी यमुना तस्याः तटान्ते कुञ्जे

गुर्जरीरागप्रतिमठ्यतालाभ्यां गीयते ।

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ।
"हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव" ध्रुवम् ॥ ३ ॥
किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।
किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण 'हरिहरि' ॥ ४ ॥
चिन्तयामि तदाननं कुटिलभ्रु रोषभरेण ।
शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण 'हरिहरि' ॥ ५ ॥
तामहं हृदि सङ्गतामनिशं भृशं रमयामि ।
किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि 'हरिहरि' ॥ ६ ॥

प्रान्ते वनकुञ्जे लतादिवेष्टितस्थाने तत्र निषसाद उपविष्टः ॥ २ ॥
वंशस्थविलं वृत्तम् ।

गुर्जरीरागेण प्रतिमठ्यतालेन च गीयते ।

मामिति । इयं राधा वधूनां नारीणां निचयेन समूहेन वृतं मां विलोक्य चलिता, मयापि सापराधतया अपराधित्वेन अतिभयेन अतिभीतेनेत्यर्थः सा न वारिता, हरि हरि इति खेदसूचकमव्ययम् । तस्मात् सा हतादरतया अनादरवशात् कुपितेव अज्ञातकोपेव गता ॥ ३ ॥

किमिति । सा चिरं विरहेण दीर्घेण वियोगेन किं करिष्यति, किं वदिष्यति । तथा विनेति अध्याहार्यं तया विना मम जनेन वा धनेन किं ? (किं बहुना) जीवितेन गृहेण गृहावस्थानेन वा किं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चिन्तयामीति । रोषभरेण कोपातिशयेन कुटिले कुञ्चिते भ्रुवौ यस्मिन् तादृशं तस्याः राधाया आननं उपरि भ्रमता भ्रमरेण आकुलं शोणं रक्तवर्णं पद्ममिव चिन्तयामि ध्यायामि ॥ ५ ॥

तामिति । अहं हृदि सङ्गतां हृदयस्थामित्यर्थः तां राधाम्-

तन्वि ! खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।
तन्न वेद्मि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि 'हरिहरि' ॥७॥
दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।
किं पुरेव ससम्भ्रमं परिरम्भणं न ददासि 'हरिहरि' ॥ ८ ॥
क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।
देहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि 'हरिहरि' ॥९॥
वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।
केन्दुबिल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन 'हरिहरि' ॥ १० ॥

इति सप्तमः प्रबन्धः ।

अथेमां पुनःपुनः अधरम् आस्वाद्य रमयामि मनोरथेन तया विहरा-मीत्यर्थः । किम् अथवा किंशब्दो विकल्पार्थः यत्ते ताम् अनुसरामि अन्वेषयामि वृथा किं कथं विलपामि एतद्विलपनं निष्फलमित्यर्थः ॥६॥

तन्वि इति । हे तन्वि कृशाङ्गि ! तव हृदयम् असूयया ईर्ष्यया खिन्नं कालुषितम् आकलयामि सम्भावयामि, तत् तस्मात् त्वं कुत्र गतासि इति न वेद्मि न जानामि, तेन हेतुना ते तुभ्यम् अनुनयामि अनुनेतुमिच्छामीति भावः ॥ ७ ॥

दृश्यसे इति । हे राधे ! मे मम पुरतः अग्रतः एव गतागतं यातायातं विदधासि करोषि त्वं दृश्यसे, (तथापि) किं कथं पुरा इव पूर्ववत् ससम्भ्रमपरिरम्भणं सम्भ्रमेण आवेगेन आलिङ्गनं न ददासि ? ॥ ८ ॥

क्षम्यतामिति । हे सुन्दरि ! क्षम्यतां क्षमां कुरु, कदापि तव ईदृशम् एतत्प्रकारम् अपरम् अप्रियमिति शेषः । न करोमि, मम दर्शनं देहि, मन्मथेन कामेन दुनोमि पीडां प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वर्णितमिति । केन्दुबिल्वं नाम कः ग्रामः स एव समुद्रः तस्मात् सं-भवतीति तथोक्तः रोहिणीरमणचन्द्रः तेन जयदेवकेन जयदेव एव

हृदि बिसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।
मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ॥ १ ॥
पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय
क्रीडानिर्जितविश्व ! मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ।
तस्या एव मृगीदृशो मनसिजप्रेङ्खत्कटाक्षानल
ज्वालाजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि सन्धुक्षते ॥ २ ॥

अवदेयकः तेन भावेन अनुप्रवृत्तः । प्रवर्तेन मया हरेः कण्ठस्य इदं विरचनीत वर्णितं रचितम् ॥ १० ॥

इति सप्तमः प्रबन्धः ।

अथाति कामसुपालभते हृदीति । हे अनङ्ग प्रियारहिते राधाविरहिते मयि हरभ्रान्त्या शङ्करभ्रमेण न प्रहर प्रहारं मा कुरु, क्रुधा कोपेन तव प्रहरिता किमु कथं धावसि ? ननु मयि हरभ्रमः तस्य च कः परिहार इत्याह हृदीति । हृदि मम वक्षसि अयं बिसलताया मृणालस्य हारः तापशान्त्यर्थं ध्रियते इति भावः भुजङ्गानां पन्नगानां नायकः श्रेष्ठः । (यः हरेण हृदि ध्रियते इति भावः) न । कण्ठे कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानां श्रेणी दलपङ्क्तिः शैत्याय ध्रियते इति शेषः । सा प्रसिद्धा गरलस्य हालाहलस्य द्युतिः कान्तिः या हरकण्ठे विराजते इति भावः, न । किञ्च इदं गात्रविलुलितमिदं मलयजानां चन्दनानां रजः रेणुः शैत्याय सौगन्ध्याय च ध्रियते इति भावः, भस्म हरगात्रभूषितमिति भावः, न ॥ १ ॥ हरिवाक्यमेतत् ।

पाणाविति । क्रीडया निर्जितं विश्वं येन तत्सम्बुद्धौ । हे अनङ्ग ! अमुं चूतसायकं आम्रमञ्जरीरूपं बाणं पाणौ हस्ते मा

भ्रूपल्लवो धनुरपाङ्गतरङ्गितानि
बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण।
तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-
मस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ ३ ॥

भ्रूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां
श्यामात्मा कुटिलः करोतु कबरीभारोऽपि मारोद्यमम्।
मोहं तावदयञ्च तन्वि! तनुतां बिम्बाधरो रागवान्
सद्वृत्तस्तनमण्डलस्तव कथं प्राणैर्मम क्रीडति ॥ ४ ॥

कुरु न न्यञ्चाय, चापं धनुः मा आरोपय न शरेण सन्धेहीत्यर्थः, मूर्च्छितस्य यत्प्रहारेण मोहं गतस्य जनस्य आघातेन प्रहारेण मृतस्य प्रहारेणेत्यर्थः, किं पौरुषं कः पुरुषकारः। मे मम मनः तस्या एव त्रिलोक्याः श्यामात्मा राधायाः मनसिजेन कामेन प्रेङ्खितः चञ्चलः ये कटाक्षा एव अनलाः वह्नयः तेषां ज्वालाभिः तेजोभिः जर्जरितं नितरां विद्धमित्यर्थः, अतएव अद्यापि ममानपि अल्पमपि न ... ते न शान्तिं गच्छति। कटाक्षाशुगेति पाठे कटाक्षा एव आशुगाः शरा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ शार्दूलविक्रीडितम्।

भ्रूपल्लव इति। भ्रूः पल्लव इव तथोक्तः धनुः कार्मुकम् अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षप्रेक्षितानि बाणाः शराः, श्रवणपालिः कर्णप्रान्तः गुणः मौर्वी इति एतानि निर्जितानि जगन्ति यैः तादृशानि अस्त्राणि स्मरेण कामेन अनङ्गजयजङ्गमदेवतायाः अनङ्गस्य जयः त्रिभुवनपराभवः तस्य या जङ्गमा चञ्चला देवता जयसाधनी अधिष्ठात्री देवीत्यर्थः, तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवतायां तस्यां राधायाम् अर्पितानि अस्त्राणि किम्? ॥ ३ ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम्।

अधुना तत् कटाक्षादिवर्णनेन तस्याः शान्तिकरणीकारणाय भ्रूचापे इति। हे तन्वि कृशाङ्गि! भ्रूरेव चापः धनुः तत्र निहितः अर्पितः

तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विभ्रमा-
स्तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां वक्रिमा।
सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसम्।
तस्यां लग्नसमाधि हन्त विरहव्याधिः कथं वर्त्तते॥ ५॥

कटाक्षविशिखः कटाक्ष एव विशिखः शरः मर्मव्यथां मर्मणि व्यथां निर्माय विदधाय तथा मर्मव्यथादायकत्वसाधर्म्यादिति भावः, कुन्तलाः केशपाशः अन्यत्र मलिनस्वभावः कुटिलः भङ्गिमान् अन्यत्र वक्रस्वभावः कबरीभारः केशपाशः अपि मारस्य कामस्य अन्यत्र मारकस्य उद्यमं करोतु कुटिलस्य मलिन प्रकृतेर्मारकस्वभावत्वादिति भावः, अयञ्च रागवान् रक्तवर्णः अन्यत्र क्रोधनः बिम्बाधरः बिम्बफल-सदृशः अधरः ओष्ठं तावत् गतुतां विदधातु क्षतेन मन्तुतां ओष्ठ-क्षतमिति भावः। अय चतुरः सुगौराः अन्यत्र सुचरित्राः स्तन-मण्डलः मम प्राणैः क्रीडति प्राणान् आकर्षतीत्यर्थः। चतुरस्य परपीडाकरत्वाभावस्वभावादिति भावः॥ ४॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

तानीति। तानि पूर्वानुभूतानीत्यर्थः स्पर्शसुखानि राधायाः अङ्गस्पर्शजनितानि सुखानि, एतेन त्वगिन्द्रियविषयासङ्गः प्राप्तः। ते च पूर्वानुभूताः तरलाः चञ्चलाः स्निग्धाः कोमलाः दृशोः चक्षुषोः विभ्रमाः विलासाः एतेन चक्षुरिन्द्रियविषयासङ्गः। तत् अनुभूतं वक्त्रमेव अम्बुजं तस्य सौरभम् एतेन घ्राणेन्द्रियविषया-सक्तिरुक्ता। स च पूर्वानुभूतः सुधास्यन्दी अमृतस्रावी गिरां वाचां वक्रिमा वक्रत्वं भङ्गिविशेष इत्यर्थः, एतेन श्रोत्रेन्द्रियविषयासक्तिः सूचिता। सा च बिम्बाधरस्य माधुरी मधुरता एतेन रसनेन्द्रिय-विषयासक्तिः प्राप्ता। इति एवं विषयेषु आसङ्गे आसक्तौ अपि मम मानसं तस्यां राधायां लग्नः समाधिरेकाग्रता यस्य तादृशं तद्ध्यान-मग्नमित्यर्थः, हन्तेति खेदसूचकमव्ययं तदपि विरहव्याधिः विच्छेद-

तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरद्-
गीतस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ।
सम्मुग्धं मधुसूदनस्य मधुरे राधामुखेन्दौ मृदु-
स्पन्दं कन्दलिताश्चिरं दधतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ ६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ।

अथ चतुर्थः सर्गः ।

स्निग्धमधुसूदनः ।

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।
प्राह प्रेमभरोद्भ्रान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

यत्नवता कथं वर्ण्यते । कर्माधिक्यस्य पीड़ाया बाहुल्यादिति भावः ॥१५॥ शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

अधुना आशिषा सर्गं समापयति तिर्यगिति । तिर्यक् वक्रः कण्ठः यस्य अत एव विलोलः चञ्चलः मौलिः मस्तकं तत्सम्बन्धी चूड़ा वा यस्य तथाभूतः तथा तरलौ चञ्चलौ उत्तंसौ कर्णकुण्डलौ यस्य तादृशः ततः कर्मधारयः । तस्य मधुसूदनस्य मधुरे मनोहरे राधायाः मुखम् इन्दुरिव तस्मिन् मृदुस्पन्दम् ईषत्स्फुरणं यथा तथा कन्दलिताः निःसृताः वंशात् वेणुतः उच्चरत् यत् गीतं तस्य स्थानेषु बद्धे कृतम् अवधानं कैः तादृशैः ललनानां गोपसुन्दरीणां लक्षैः न संलक्षिताः अविज्ञाताः सम्मुग्धैः कटाक्षात् ऊर्मयः तरङ्गाः अपाङ्गभङ्गयश्च दधतु, वः युष्माकं चिरं क्षेमं ददतु ॥ ६ ॥ शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

इति तृतीयः सर्गः ।

यमुनेति । राधिकायाः सखी काचित् सहचरी यमुनायाः तीरे

अथ अष्टमः प्रबन्धः।

कर्णाटरागेणैकतालीतालाभ्यां गीयते।

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरं
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं
"सा विरहे तव दीना माधव !
मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना" "ध्रुवम्"
अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम्।
स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालं "सा विरहे"

यत् यामीरनिकुञ्जं वेतसलतावेष्टितस्थानं तत्र गच्छ निभृतं यथा तथा आश्लिष्टम् उपविष्टं प्रेमपूर्वं भवेन अतिशयेन चतुर्भ्यान्तं व्याकुलं माधवं प्राक् जगाद ॥ १ ॥

कर्णाटरागेण एकतालीतालेन च गीयते। कर्णाटरागलक्षणं यथा। कृपाणपाणिर्गजदन्तपत्रमेकं वहन् दक्षिणकर्णपूरे। संस्तूयमानः सुरचारणौघैः कर्णाटरागः शिखिनीलकण्ठः इति।

निन्दतीति। हे माधव ! तव विरहे दीना सा राधा मनसिजस्य कामस्य विशिखेभ्यः शरेभ्यः भयादिव भावनया ध्यानेन त्वयि लीना त्वदधीना इत्यर्थः, चन्दनं निन्दति इन्दुकिरणं चन्द्रमयूखं च अनुलक्ष्य इत्यर्थः, अधीरं यथा तथा खेदं तापं विन्दति लभते, मलयसमीरं मलयानिलं व्यालानां सर्पाणां निलयः स्थानं चन्दनतरुः तत्र मिलनेन संसर्गेण गरलमिव कलयति बुध्यते च। एतेनास्या विरहोत्कण्ठितात्वं ध्वनितम्। तथाचोक्तं यस्याः चिरचिरेऽप्यस्मिन् प्रयाति नैति वल्लभः, सा अनागतवल्लभा विरहोत्कण्ठिता मतेति ॥ २ ॥

अविरलेति। किञ्च अविरलम् अनवरतं निपतितः यः मदनस्य शरः तस्मात् शरपातादिव भवतः हृदयस्थस्येति भावः। अवनाय रक्ष-

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।
व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयं "सा विरहे
वहति च गलितविलोचनजलभरमाननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारं "सा विरहे
विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।
प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतं "सा विरहे
प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहं "सा विरहे

धाय स्वहृदयमर्म्मणि निजहृदयरूपे मर्म्मस्थाने विशालं विस्तीर्णं सजल नलिनीदलानां जालं वर्म्मरूपमेव वर्म्म तनुत्रं गात्रावरणं विशेषं करोति ॥ ३ ॥

कुसुमेति । अपि च कुसुमविशिखस्य कामस्य शरतल्पं शरशय्या-रूपं अनल्पाभिः बह्वीभिः विलासकलाभिः विलासभावैः कमनीयं मनोज्ञं कुसुमशयनीयं पुष्पशय्यां तव परिरम्भसुखाय आलिङ्गनसुखला-भाय व्रतमिव करोति ॥ ४ ॥

वहतीति । किञ्चेति चार्थः गलितं स्रुतं विलोचनयोः जलं भरतीति तथोक्तम् उदारं विस्तृतम् आननकमलं तथापि विकटेन दारुणेन विधुन्तुदस्य राहोः दन्तेन यत् दलनं तेन गलिता अमृतधारा यस्मात् तादृशं विधुं चन्द्रमिव वहति रोदितीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विलिखतीति । पुनश्च रहसि एकान्ते कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया असमशरभूतं कामरूपं भवन्तं विलिखति, अथः तव लिखितस्य कामरूपस्य भवतः अधस्तात् मकरं कामवाहनं करे चूतं विलिख्येति भावः । नवचूतं नवं चूताङ्कुररूपं शरं विनिधाय विलिख्य प्रणमति च ॥ ६ ॥

प्रतिपदमिति । प्रतिपदं प्रतिक्षणम् इदं निगदति च । हे माधव !

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य

भवन्तमतीव दुरापम्।

विलपति हसति विषीदति रोदिति

चञ्चति मुञ्चति तापं "सा विरहे" ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

हरिविरहाकुलवल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयं "सा विरहे" ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे अष्टमः प्रबन्धः ।

आवासो विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते

तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वालाकलापायते ।

अहं तव चरणे पतिता, त्वयि विमुखे सति सुधानिधिः अमृतकिरणोऽपि चन्द्रः मयि वपुषि अहितं तनुदाहं तनुते शरीरे अग्निकरोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ध्यानेति । हे कृष्ण ! अतीव दुरापः दुर्लभं भवन्तं ध्यानलयेन समाधियोगेन पुरः परिकल्प्य निश्चित्य विलपति विलापं करोति हसति, विषीदति, रोदिति, चञ्चति इतस्ततः चलति, तापं मनः क्षोभं मुञ्चति त्यजति च ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवेति । इदं श्रीजयदेवभणितं यदि मनसा अधिकं नटनीयं नर्तयितुमभिलषणीयमित्यर्थः तदा हरेः कृष्णस्य विरहेण आकुलायाः वल्लवयुवत्याः राधायाः या सखी तस्याः वचनं दूतीवाक्यं पठनीयम् ॥ ९ ॥

आवास इति । हन्त खेदे, हे कृष्ण ! त्वद्विरहेण तव विच्छेदेन वा राधापि हरिणीरूपायते आत्मानं हरिणीमिव आचरति तथा हि आवासः अस्याः विपिनायते विपिनमिव आचरति अरण्यं वनीभूतमित्यर्थः । प्रियसखीनां माला समूहोऽपि जालायते जालमिव आचरति आत्मानं बद्धं मन्यतीति भावः, तापः सन्तापः अपि श्वसितेन निःश्वास-

सापि त्वद्विरहेण हन्त ! हरिणीरूपायते हा ! कथं
कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

अथ नवमः प्रबन्धः ।

देशाखरागैकतालीतालाभ्यां गीयते ।

स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् ।
सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ।
"राधिका विरहे तव केशव !" ध्रुवम् ॥ ११ ॥
सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम् ।

व्याधेन दावदहनस्य ज्वालाभिः व्याकुलहरिणीव आचरति । किं बहुना हा ! कथमिति [illegible] कन्दर्पोऽपि शार्दूल [illegible] विक्रीडितम् [illegible] विरचयन् कुर्वन् यमायते यम इव आचरति ॥१०॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

देशाखरागेण एकतालीतालेन च गीयते । देशाखरागलक्षणं यथा । [illegible] ।

[illegible] रि-तीव्रतरसंयुक्तो [illegible] संयुतः । ध-ग-वर्ज्योऽवरोहे [illegible] । तीव्रो यत्र निषादः [illegible] च विराजते ॥

स ग ध ध ध ध नि प ध म म रि ग म म पा ग म प ध
ध म ध प ध ध म रि ग रि ग ग नि प म ग ध ग सा ।
रि गो पा म म म रि ग ग नि प म प ग ग सा ।

इति देशाखः । [illegible] ।

स्तनेति । हे केशव ! सा राधिका तव विरहे कृशतनुः क्षीणाङ्गी अतएव स्तनविनिहितं स्तनयोरर्पितम् उदारम् अतुच्छमपि हारं भारमिव मनुते ॥ ११ ॥

सरसेति । सरसम् आर्द्रं मसृणं चिक्कणम् अपि मलयजपङ्कं

पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कं "राधिका" ॥ १२ ॥
श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।
मदनदहनमिव वहति सदाहं "राधिका" ॥ १३ ॥
दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।
नयननलिनमिव विगलितनालं "राधिका" ॥ १४ ॥
नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।
कलयति विहितहुताशविकल्पं "राधिका" ॥ १५ ॥
त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।
बालशशिनमिव सायमलोलं "राधिका" ॥ १६ ॥
हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।
विरहविहितमरणेव निकामं "राधिका" ॥ १७ ॥

चन्दनविलेपनं वपुषि शरीरे विषमिव सशङ्कं यथा तथा पश्यति ॥ १२ ॥

श्वसितेति । अनुपमपरिणाहम् अतिदीर्घं सदाहम् उष्णमित्यर्थः श्वसितपवनं निश्वासवातं मदनदहनं कामानलमिव वहति ॥ १३ ॥

दिशीति । दिशि दिशि प्रतिदिशं जलकणानां जालैः वृन्दैः वर्त्तमानं नयनं विगलितनालं च्युतवृन्ताग्रं नलिनं पद्ममिव किरति नयनात् वाष्पवारिपतनं पश्चात् नालच्युतनलिनमिव प्रतिभातीति भावः ॥ १४ ॥

नयनेति । किसलयतल्पं पल्लवशयनमपि नयनविषयं नेत्रगोचरं विहितः जनितः हुताशस्य वह्नेः विकल्पः संशयः यत्र तादृशं कलयति मन्यते ॥ १५ ॥

त्यजतीति । पाणितलेन करतलेन वामं कम्पायमानम् कपोलम् अचलं बालशशिनम् अभिनवं चन्द्रमिव कपोलं सकलङ्कमिव न त्यजति धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हरिरिति । सकामं सोत्कण्ठं विरहविहितमरणा विरहे दु-

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केशवपदमुपनीतं "राधिका" ॥ १८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे नवमः प्रबन्धः ।

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्यति
ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ।
एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं ते रसात्
स्वर्वैद्यप्रतिम ! प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हस्तकः ॥१८॥

स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य !
त्वदङ्गसङ्गामृतमात्रसाध्याम् ।

निश्वसत्यु दिव. सती निश्वासं अनवरतं हरिहरिति हरिहरिति मन्त्रं जपति ॥ १७ ॥

श्रीति । इति इदं श्रीजयदेवभणितं गीतं केशवपदं कृष्णपदमुपनीतं कृष्णभक्तिमिच्छतः सुखयतु सुखीकरोतु ॥ १८ ॥

सेति । हे स्वर्वैद्यप्रतिम ! अश्विनीकुमारसदृश ! स्वर्वैद्यावश्विनीसुता-वित्यमरः । यदि त्वं प्रसीदसि प्रसन्नो भवसि तदा एतावत्यपि अत-कटेऽपीत्यर्थः अतनुज्वरे कामज्वरे अन्यत्र महति ज्वरे सति सा वरतनुः वरवर्णिनी राधा ते तव रसात् अनुग्रहजनितात् अनुरागात् अन्यत्र औषधात् किं न जीवेत् अपि तु जीवेदेव, अन्यथा हस्तकः हस्तावलम्बनं त्यक्तः कथावान्तरं नाप्नोति भावः । अवस्थां दर्शयति सेत्यादि । सा रोमाञ्चति रोमाञ्चिता भवति, सीत्करोति सीत्कारं करोति, विलपति उत्कम्पते कम्पिता भवति, ताम्यति ग्लायति, ध्यायति, चिन्तयति उद्भ्रमति प्रमीलति नेत्र निमीलनं करोति उद्याति उद्गच्छति मूर्च्छति मोहं प्राप्नोति अपि ॥ १९ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

स्मरेति । हे दैवतवैद्यहृद्य ! हे धन्वन्तरे ! अश्विनीनन्दनवदत्य-न्तसुन्दर ! स्मरातुरां कामार्त्तां इव अङ्गसङ्ग एव अमृतं तन्मात्रेण

विमुखबाधां कुरुषे न राधाम्
उपेन्द्र वज्रादपि दारुणोऽसि ॥ २० ॥

कन्दर्पज्वरसंज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं
चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु सन्ताम्यति ।
किन्तु क्षान्तिवशेन शीतलतनुं त्वामेकमेकं प्रियं
ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणापि प्राणिति ॥ २१ ॥

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे
नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।
श्वसिति कथमसौ रसालशाखां
चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्राम् ? ॥ २२ ॥

साध्वीं प्रतिकार्यां राधां विमुखबाधां रोगग्रस्तां न कुरुषे यदीति शेषः तदा वज्रादपि कुलिशात् अपि दारुणः असि भवसि ॥२०॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

कन्दर्पेति । कन्दर्पस्य ज्वरः कन्दर्पज्वरः तस्य संज्वरः सन्तापः तेन आकुला तनुर्यस्याः तादृश्याः अस्याः राधायाः चेतः चित्तं चन्दनस्य चन्द्रमसः कमलिन्याः पद्मिन्याश्च चिन्तासु चिरं सन्ताम्यति ग्लानिमाप्नोति किन्तु असौ राधा क्षीणापि नितरां कृशापि क्षान्तिवशेन क्षमागुणेन शीतलतनुम् अनुष्णदेहमित्यर्थः क्षमावतां देहे उष्णता न जायते इति भावः भटोषदोषेऽपि अविचलितचित्तः एकम् अद्वितीयं प्रियं रहसि एकान्ते स्थिता ध्यायन्ती सती कथं कथं प्राणिति जीवति, आश्चर्यम् ? ॥ २१ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

क्षणमिति । हे कृष्ण ! नयननिमीलनेऽपि खिन्नया खेदप्राप्तया यया पुरा पूर्वं ते तव क्षणमपि विरहः न सेहे, असौ पुष्पितायां रसालकुसुमायां रसालशाखां चूतविटपं विलोक्य चिरविरहेण कथं श्वसिति जीवति ? ॥ २२ ॥ पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्द्धनं
बिभ्रद्बल्लवसुन्दरीभिरधिकानन्दाच्चिरं चुम्बितः ।
कन्दर्पेण तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितो
बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥२२॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्निग्धमधुसूदनो
नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

साकांक्षपुण्डरीकाक्षः ।

अहमिह निवसामि याहि राधां
अनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ।

इदानीमाशिषा सर्गं समापयति वृष्टीति । गोपतनोः गोपालरूपस्य कंसद्विषः कृष्णस्य वृष्टिभिर्व्याकुलं यत् गोकुलं तस्य अवनं रक्षणं तत्र रसः अनुरागः तस्मात् गोवर्द्धनं गिरिम् उद्धृत्य उत्पाट्य बिभ्रत् दधानः अधिकानन्दात् वृष्टिभयनिवारणजनितेन आनन्दातिशयेनेत्यर्थः वल्लवानां गोपानां सुन्दरीभिः चिरं चुम्बितः इतस्ततश्चुम्बितः, तथा कन्दर्पेण कामवशेन ताभिः गोपसुन्दरीभिः अर्पिता दत्ता या अधरतटी अधरप्रदेशाः तासां सिन्दूरमुद्रया अधरतटीस्थितसिन्दूरचिह्नेन अङ्कितः भुजः बाहुः श्रेयांसि मङ्गलानि तनोतु विस्तारयतु ॥ २२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथ कृष्णप्रेरिता का सखी राधां प्रति आह वर्णयति । अहम् इह अस्मिन् विजने निवसामि तिष्ठामि, त्वं याहि गच्छ, मम वच-

इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता
स्वयमिदमेत्य पुनर्जगाद राधाम् ॥ १ ॥

वराटीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय
स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय
"तव विरहे वनमाली सखि ! सीदति" ध्रुवम् ॥ २ ॥

नेन राधां अनुनय यामीत्, एवं आवेदयाम इति इत्थं मधुरिपुणा कृष्णेन नियुक्ता सखी स्वयम् एत्य आगत्य पुनः राधां जगाद ॥ १ ॥ पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

वराडिरागेण रूपकतालेन च गीयते । वराडिरागध्यानं यथा । विनोदयन्ती दयितं सुकेशी सुकङ्कणा चामरचालनेन कर्णे दधाना सुरवृक्षपुष्पं वराङ्गनेयं कथिता वराटी । सङ्गीतपारिजातोक्तलक्षणं यथा । रि-कोमला म-तीव्राख्या कोमलोज्ज्वलधैवता । निगा तीव्रौ च संयुक्ता वराटी धैवतादिका । म-तीव्रतरसम्पन्नान्दोलनेन मनोहरा ॥

धा धा नी सा रि ग मा पा म ग मा रि स । ध प नी
स रि ग म म रि ग रि स । ध नि स रि ग रि स नि
ध प म ध प म मा सा पा ग म ग रि सा स धा नि
सा रि ग म ग रि स रि स रि स नि स रि स नि
स नि स नि ध ध प म प म ग रि स । धा धा नीसा ॥

इति वराटिका । द्वितीयप्रबन्धोत्तरम् ।

वहतीति । हे सखि ! तव विरहे वनमाली मदनं कामदेवम् उपनिधाय उपस्थाप्य मलयसमीरे वहति तथा कुसुमनिकरे पुष्पसमूहे विरहिणां हृदयदलनाय स्फुटति विकसति सति सीदति अवसादं गच्छति सन्नयति इत्यर्थः ॥ २ ॥

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति
पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति "तवविरहे"
ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति ।
मनसि वलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति "तवविरहे"
वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।
लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम "तव विरहे" ॥
भणति कविजयदेव इति विरहविलसितेन ।
मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन "तव विरहे" ॥६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे दशमः प्रबन्धः ।

दहतीति । शिशिरमयूखे शीतरश्मौ दहति दहनवत् किरणं वितन्वति सति मरणम् अनुकरोति मृत इव भवति तथा मदनविशिखे कामशरे पतति, अति अति विकलतरः नितरां व्याकुलः सन् विलपति विलापं करोति ॥ २ ॥

ध्वनतीति । मधुपानां भ्रमराणां समूहे ध्वनति गुञ्जति सति श्रवणं कर्णम् अपि दधाति आच्छादयति उद्दीपकत्वेनासह्यत्वादिति भावः तथा निशि निशि प्रतिरात्रं वलितविरहे प्रवृद्धविरहव्याप्ते मनसि रुजं पीड़ाम् उपयाति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

वसतीति । विपिनविताने वनगहने वसति, ललितं मनोहरमपि धाम गृहं त्यजति, धरणिशयने भूशय्यायां लुठति तथा तव नाम बहु वारं वारं विलपति जपतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भणतीति । कविजयदेवः विरहविलसितेन विच्छेदविकारेण क्रियाविशेषणमिदम् इति अमुं प्रकारं भणति गदति । हरिः रभसविभवे हर्षपूर्णे मनसि सुकृतेन उदयतु उदयं प्राप्नोतु ॥ ६ ॥

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धय-
स्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ।
ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं
भूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति ॥ ७ ॥

अथ एकादशः प्रबन्धः ।

केदाररागेण एकतालेन च गीयते ।

रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेशम् ।
न कुरु नितम्बिनि ! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ।
गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ।
धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली" ध्रु० ॥ ८ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं यत्र त्वया समं सह रतिपतेः कामस्य सिद्धयः चरितार्थता आसादिताः प्राप्ताः माधवेनेति शेषः तस्मिन्नेव निकुञ्जरूपे मन्मथमहातीर्थे कामक्षेत्रे माधवः त्वाम् अनिशम् अनवरतं ध्यायन् तथा तवैव आलापरूपां मन्त्रावलीं मन्त्रसमूहं जपन् पुनः भूयः अतिशयेन तव कुचकुम्भयोर्यः निर्भरः गाढः परीरम्भः आलिङ्गनं तदेव अमृतं वाञ्छति अभिलषति ॥ ७ ॥ साङ्गं अविलोपितं इत्यम् ।

केदाररागेण एकतालीतालेन च गीयते । केदाररागेऽत्र गुर्जरीरागेण इत्यपि पाठान्तरम् । तत्रौ तीव्रौ च केदार्यां रि-धौ नक्रोऽत्र नाभिदा ।

स म प नि स ग म ग स नि प नि स । म प ग स
नि प म स ग स ग म प म ग स । ग म प नि प
म ग स नि स नि स नि स नि म स नि स स ग म
प म ग स नि स सा ॥

इति केदारी । तृतीयप्रहरोचितम् ।

रतीति । हे नितम्बिनि ! गमनविलम्बनं न कुरु, रतौ यत्सुखं तस्य सारः यत्र तादृशे अभिसारे सङ्केतस्थाने गतं मदनवत् मनो-

रचयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते
मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते ॥ १६ ॥

त्वद्वाम्येन समं समग्रमधुना तिग्मांशुरस्तं गता
गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।
कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना
तन्मुग्धे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥१७॥

आश्लेषादनु चुम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्वान्तजात्
प्रोद्बोधादनु सम्भ्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ।

वारं वारं श्वासान् निश्वासान् वियोगजनितानिति भावः । विकिरति क्षिपति, पुरः अग्रतः मुहुः आशाः दिशः ईक्षते, मुहुः कुञ्जं प्रविशति, मुहुः मुहुः कथं त्वया नागतं केन वा वारितासि, किं वा पथि काचित् दुर्घटना जातेत्यादि अव्यक्तं यदनु बहु जल्पति, मुहुः शय्यां रचयति मुहुश्च पर्याकुलं परितः आकुलं [illegible] ईक्षते अवलोकयति, इत्थं मदनस्य कदनेन पीड़नेन [illegible] नु वर्त्तते ॥ १६ ॥ हरिणीवृत्तम् ।

त्वदिति । अधुना तव वाम्येन समं सह अभिमानि मौनीभावा-दिति भावः । तिग्मांशुः सूर्यः समग्रं सम्पूर्णं यथा तथा अस्तं गतः, तमः तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं सान्द्रतां प्राप्तं क्रमशो गोविन्दस्य त्वदनुरागः यथा गाढ़तां प्राप्तः तथा अन्धकारोऽपीत्यर्थः । अथ अभ्यर्थना अनुरोधश्च कोकानां चक्रवाकानां करुणस्वनेन कातर-निनादेन रात्रौ तेषां विच्छेदादिति भावः । सदृशी तुल्या दीर्घा महती, [illegible]ऽयं वर्त्तते इति भावः । तत् तस्मात् हे मुग्धे ! मूढ़े ! असौ अभिसारक्षणः कान्ताभिगमनसमयः रम्यः ॥ १७ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ।

अभिसारे प्रीते राधिके दर्शयति आश्लेषादिति । अन्यार्थं अपर-

अन्यार्थं गतयोर्भ्रमान्मिलितयोः सम्भाषणैर्जानतो-
र्दम्पत्योर्निशि को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः ॥१८॥

सभयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशं तिमिरे पथि
प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।
कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः
सुमुखि ! सुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥१९॥

राधामुग्धमुखारविन्दमधुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थली

अन्यार्थं परकीयरतिलाभायेत्यर्थः गतयोः बहुतमसा भ्रान्तयोः भ्रमात् भ्रमवशात् अन्योन्यत्वादित्यर्थः, निशि तमसि मिलितयोः सङ्गतयोः यथाक्रमम् आश्लेषात् आलिङ्गनात् अनु पश्चात् चुम्बनात् अनु पश्चात् नखानाम् उल्लेखात् क्षतात् अनु पश्चात् स्वान्तजात् कामजनितात् प्रोद्बोधात् कामोद्रेकादित्यर्थः अनु पश्चात् सम्भ्रमात् सत्वरतायाः अनु पश्चात् रतारम्भात् शृङ्गारात् अनु पश्चात् प्रीतयोः परितोषं गतयोः पश्चात् सम्भाषणैः संलापैः जानतोः कैवं कृतार्थमिति विन्दतोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः कः कः व्रीडया लज्जया विमिश्रः सम्बलितः रसः सम्भोगाद्यास्वादः न भवति न, अपि तु सर्व एव सम्भवः शृङ्गारादिरसास्वादः भवत्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सभयेति । हे सुमुखि ! स सुभगः तव प्रणयेन सौभाग्यशालीत्यर्थः, तिमिरे अन्धकारे इत्यर्थः, पथि प्रतितरु सभयचकितं यथा तथा दृशं नेत्रं विन्यस्यन्तीं निक्षिपन्तीं मुहुः पुनः पुनः स्थित्वा मन्दं यथा तथा पदानि वितन्वतीं विक्षिपन्तीं कथमपि अति कष्टेन रहः प्राप्ताम् एकान्ते उपस्थितां अनङ्गतरङ्गिभिः कामतरङ्गयुक्तैः अङ्गैः उपलक्षितां त्वां पश्यन् कृतार्थतां सफलमनोरथत्वम् उपैतु प्राप्नोतु ॥ १९ ॥ हरिणीवृत्तम् ।

इदानीमाशिषा सर्गमुपसंहरति राधेति । राधायाः मुग्धं

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारक्षमः ।
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषश्चिरं
कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ २० ॥

इति श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने साकाङ्क्ष-
पुण्डरीकाक्षो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

धृष्टवैकुण्ठः ।

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।
तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

अथ द्वादशः प्रबन्धः ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्

सुन्दरं यत् मुखारविन्दं तस्य मधुपः भ्रमरः, त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य या मौलिस्थली शिरःप्रदेशः तस्या नेपथ्योचितं अलङ्कारभूतं नीलरत्नम्, अवन्या भूमेः भारस्य अवतारे दुर्व्वासानां कंसादीनां दमनेन हरणे क्षमः, व्रजसुन्दरीजनानां मनसां तोषे सन्तोषे प्रदोषः रजनीमुखरूपः तथा कंसस्य ध्वंसने धूमकेतुः अशुभसूचकग्रहविशेषः देवकीनन्दनः त्वां चिरम् अवतु रक्षतु ॥२०॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं चिरम् अनुरक्ताम् अनुरागिणीं तां राधां लतागृहे गन्तुमशक्तां दृष्ट्वा सखी दूती मनसिजेन कामेन मन्दे निपीडिते गोविन्दे कृष्णे तस्याः राधायाश्चरितं प्राह ॥१॥ आर्य्यावृत्तम् ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते । गुणकरीरागध्यानं यथा ।
दुःखोद्धता कामवशङ्गतीवाम्लायवल्ली मृदुपुष्पतल्पे रुदन्तः मेरित

त्वदधर [illegible] धूनि पिबन्तं

"नाथ! हरे! जय नाथ! हरे! सीदति राधा वासगृहे!" ध्रु०२

त्वदभिसरणरभसेन वलन्ती

पतति पदानि कियन्ति चलन्ती "नाथ! हरे!" ॥३॥

विहितविशदबिसकिसलयवलया ।

जीवति परमिह तव रतिकलया । "नाथ! हरे!" ॥४॥

[illegible] प्रदिष्टा । [illegible]

[illegible], रि-[illegible] म-नि-[illegible] । [illegible]-

[illegible] ।

ध स सा ध प म पा । प म मा रि सा । स ध ध प म

प ध म मा रि स । स रि म म म म म रि म । ध रि

स स स स ध स स स स ध प स म म मा रि स । ध रि

रि रि रि स प स स ध प म पा ध मा रि स । स रि

म प म रि सा । सा ध प म प प म मा म म पा रि

सा । स स रि स सा सा म मा रि स रि रि रि स सा ।

इति ध्रुवकरी । [illegible] ।

पश्यतीति । हे नाथ ! हरे ! त्वां [illegible] [illegible] [illegible], सौभाग्यातिशयादिति भावः । तथा हि हे नाथ ! हरे ! राधा रहसि एकान्ते दिशि दिशि प्रतिदिशं तस्याः राधायाः अधरस्य मधुराणि मधूनि पिबन्तं भवन्तं पश्यति वासगृहे निकुञ्जभवने सीदति त्वदागमनप्रतीक्षया [illegible] ॥ २ ॥

त्वदागमने हेतुमाह त्वदिति । तव अभिसरणे यः रभसः वेगः हर्षो वा [illegible] तेन वलन्ती [illegible] कियन्ति पदानि चलन्ती पतति मूर्च्छतीति शेषः [illegible] प्राप्नुत्वं [illegible] ॥ ३ ॥

विहितेति । विहितं कृतं विशदं निर्मलं बिसस्य [illegible]

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।
मधुरिपुरहमिति भावनशीला । "नाथ ! हरे !" ॥५॥
त्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।
हरिरिति वदति सखीमनुवारम् । "नाथ ! हरे !" ॥६॥
श्लिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।
हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पम् । "नाथ ! हरे !" ॥७॥
भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।
विलपति रोदिति वासकसज्जा । "नाथ ! हरे !" ॥८॥

[illegible] अङ्कुर एव भवनं यथा तादृशी सती परं केवलं तव रति लब्ध्वा अनुराग भावनया दृढ़ जीवति ॥ ४ ॥

मुहुरिति । मुहुः वारं वारम् अवलोकिता मण्डनस्य भूषणस्य लीला विन्यासो यया तथोक्ता तथा मम भूषणमिति निरीक्षमाणेत्यर्थः । किञ्च अहं मधुरिपुः कृष्णः इति भावनं चिन्तनं शीलं स्वभावो यस्याः तथा-भूता अनवरतकृष्णचिन्तया कृष्ण एवाहमिति । तन्मयी जातेति भावः ॥ ५ ॥

त्वरितमिति । हरिः कथं त्वरितम् अभिसारं सङ्केतस्थानं न उपैति आगच्छति इति अनुवारं पुनः पुनः सखीं वदति पृच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्लिष्यतीति । हरिः उपगतः आगत इति बुद्ध्वा जलधरकल्पं मेघ-सदृशम् अनल्पं गाढं तिमिरं श्लिष्यति आलिङ्गति चुम्बति ॥ ७ ॥

भवतीति । भवति त्वयि विलम्बिनि अनागते इत्यर्थः, वासकसज्जा सज्जितवासगृहा वा विगलिता लज्जा [illegible] सती विलपति रोदिति च ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।
रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् । "नाथ ! हरे !" ॥ ८ ॥

इति द्वादशः प्रबन्धः ।

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-
र्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती ।
तव कितव ! विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां
रसजलधिनिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी ॥ १० ॥

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।
इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासङ्कल्पलीलाशत-
व्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति ॥ ११ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः उदितम् कथनम् इदं रसिकजनम् अति-मुदितम् अतिप्रीतं तनुतां कुरुताम् ॥ ८ ॥

विपुलेति । हे कितव ! धूर्त ! विपुला महती पुलकानां रोमाञ्चानां पालिः पङ्क्तिर्यस्याः तथाभूता त्वच्चिन्तनेन सञ्जातरोमाञ्चा इत्यर्थः स्फीतः प्रवृद्धः सीत्कारः तव दशनक्षतादिकल्पनेन जनित इति भावः यत्र तत् यथा तथा अन्तः मध्ये मध्ये जनिता जडिमा जाड्यम् [illegible] यत्र तादृशेन काकुना ध्वनेर्विकारेण परिरम्भचुम्बनादिप्रार्थनाजनितेन इति भावः व्याकुलं यथा तथा व्याहरन्ती ब्रुवती सा मृगाक्षी मृग-नयना अमन्दा गाढा वा कन्दर्पचिन्ता कामचिन्ता तां विधाय परि-कल्प्य तव रसजलनिधौ शृङ्गारसागरे मग्ना ध्याने तव चिन्तने लग्ना च वर्त्तते इति अध्याहार्य्यम् ॥ १० ॥ मालिनीवृत्तम् ।

अङ्गेष्विति । एषा वरतनुः वराङ्गी अङ्गेषु आभरणं करोति परिधत्ते तवानुरञ्जनार्थमिति भावः, पत्रे सञ्चारिणि चलति सति बहुशः पुनःपुनः त्वां प्राप्तम् उपस्थितं परिशङ्कते तर्कयति शय्यां वितनुते विर-

किं विश्राम्यसि कृष्ण ! भोगिभवने भाण्डीरभूमीरुहि
भ्रात ! यासि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्पदम् ।
राधाया वचनं तदध्वगमुखान्नन्दान्तिके गोपतो
गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिरः ॥१२॥

इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसज्जावर्णने धृष्टवैकुण्ठो
नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

येन विधत्ते, चिरं ध्यायति चिन्तयति च। इति इत्थम् आकल्पस्य भूषणस्य विकल्पस्य वितर्कस्य तल्पस्य शय्यायाश्च रचनायां तथा बहुलकौतुकशतेषु परिकल्पितविलासकलाकुलेषु आयत्नापि त्वया विना निशां न नेष्यति न यापयिष्यति तस्या निशायापनमतिदुष्करमिति भावः ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इदानीं कवीन्द्रः आशिषं प्रयुङ्क्ते किमिति हे कृष्ण, किं कथं विश्राम्यसि, हे भ्रातः ! भोगिभवने भोगिनः विलासिनः भवने आश्रये भाण्डीरभूमिरुहि भाण्डीरवृक्षे यमुनातटीवने वासि नन्देत्यर्थः इतः अस्मात् स्थानात् सानन्दस्य आनन्दपूर्णस्य नन्दस्य आस्पदं स्थानं न दृष्टिगोचरम् । येन तत्र यातुं शक्नोषीति भावः । राधायाः तत् एतत् वचनम् अध्वगमुखात् पथिकवदनात् पथिकवेशिन्या कृत्वा सख्यादिति भावः निःसृतं वचनं नन्दस्य कदाचिदपि कर्णगतं न इति भावः अन्तिके गोपतः निकटस्थस्य गोविन्दस्य सायं सन्ध्यासमये अतिथिप्राशस्त्यम् अतिथिसत्कारः गर्भे यासां ताः गिरः वाचः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ताम् । गोपनप्रकारः किमित्याह भावान्तरेण बोद्धव्यः तथा हि । हे भ्रातः ! कृष्णभोगिभवने कृष्णसर्पनिलये भाण्डीरभूमिरुहि कथं विश्राम्यसि, सानन्दनन्दास्पदम् इतः दृष्टिगोचरं न यासि न गच्छसि ? अपि तु गन्तव्यमेवेति भावः ॥ १२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथ सप्तमः सर्गः।

नागरनारायणः।

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मपात-
सञ्जातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः।
वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालै-
र्दिक्सुन्दरीवदनचन्दनबिन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शशधरबिम्बे विहितविलम्बे च माधवे मधुरा।
विरचित विविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

अथ चन्द्रोदयं वर्णयन् विरहव्यथा उद्दीपयतीति वर्णयति। अत्र अन्तरे समये दिगेव सुन्दरी दिक्सुन्दरी तस्या वदने चन्दनबिन्दुः चन्दन-तिलकभूतः इन्दुः चन्द्रः कुलटानां दुश्चारिणीनां कुलवर्त्मनः कुलाचा-रात् यः पातः पातनं तेन सञ्जातं पातकं यस्य तथाभूत इव स्फुटा प्रकटा लाञ्छना इव श्रीः लाञ्छनस्य कलङ्कस्य श्रीर्यस्य तादृशः सन् अंशु-जालैः किरणसमूहैः वृन्दावनान्तरम् अदीपयत् ॥१॥ वसन्ततिलकं वृत्तम्।

प्रसरतीति। शशधरबिम्बे चन्द्रमण्डले प्रसरति उद्गच्छति, माधवे कृष्णे कृतविलम्बे आगमने विलम्बं कुर्वति च सति मधुरा मनो-हारिणी राधा विरचितः विविधः विलापः परितापः यस्मिन् तद् यथा तथा उच्चैः परितापं चकार ॥ २ ॥ आर्यावृत्तम्।

मालवरागेणैकताल मालवगौडरागेणेति पाठान्तरम्। वसन्तेन पा-रिजाते च तद्रूपं यथा। अत्र मालवगौडेऽपि गौरीवरणश-ब्दे। अत एव दिग्वरीकृतात्ते न गौरीशे तु न कार। गौरीशे यदि तात्पर्यः पारिजाते विधीयते।

अथ त्रयोदशः प्रबन्धः ।

मालवरागयतितालाभ्यां गीयते ।

कथितसमयेऽपि हरिरहह ! न ययौ वनं
मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ।
"यामि हे ! कमिह शरणं
सखीजनवचनवञ्चिता" । ध्रुवम् ॥ ३ ॥
यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितं
तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितं "यामि हे" ! ॥४॥
मम मरणमेव वरमतिवितथकेतना
किमिति विषहामि विरहानलमचेतना "यामि हे !" ॥५

रि म प नि स स नि प प म ग म रि म ग रि स ।
रि म प नि प नि स रि स रि सा रि म ग सा रि स ।
स नि प म प म ग म रि म ग रि सा ॥

इति मालवगीतः । सखीजनवचोक्तम् ।

कथितसमये इति । अहमेतस्मिन्नेव निकुञ्जमध्ये कथितसमये निर्दिष्ट-समयेऽपि हरिः वनं न ययौ न आगत इत्यर्थः एतत् अनुरूपं रूपयौवनमपि यौवनं विफलं व्यर्थं भूतमिति शेषः । हे नाथ ! इति सम्बोधनम् इह कं शरणं यामि, अहं सखीजनस्य वचनेन अत्र इह आयातीति रूपेण वञ्चिता विप्रलब्धा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदिति । यस्य कृष्णस्य अनुगमनाय प्राप्तये निशि रात्रौ गहनं निबिडमपि वनं शीलितम् आश्रितं तेन कृष्णेन कारणेन मम इदं हृदयम् असमशरेण पञ्चबाणेन कीलितं निखातकीलं निरतं विद्ध-मित्यर्थः ॥ ४ ॥

ममेति । मम मरणमेव वरं श्रेयः । अतिवितथम् अतिव्यर्थं केतनं स्थानं सङ्केताख्यं इत्यर्थः अहमचेतना अचेतना कृष्णाप्राप्त्या

मामहह ! विधुरयति मधुरमधुयामिनी
कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी "यामि हे !" ॥ ६ ॥
अहह ! कलयामि वलयादिमणिभूषणम्।
हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् "यामि हे !" ॥ ७ ॥
कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया।
स्रगपि हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया "यामि हे !" ॥ ८ ॥
अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा।
स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा "यामि हे !" ॥ ९ ॥
हरिचरणशरणजयदेवकविभारती
वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती "यामि हे" ॥ १० ॥

इति त्रयोदशः प्रबन्धः।

चैतन्यहीना च सती किमिति कं विरहानलं निर्व्वापयामि विलङ्घामि शय्यां करोमि ॥ ५ ॥

मामिति। अहह! खेदे मधुरा मनोहारिणी मधुयामिनी वसन्तरात्रिः मां विधुरयति। व्याकुलयति। कापि कृतं सुकृतं यया तादृशी कामिनी हरिं कृष्णम् अनुभवति रमयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अहहेति। अहह! वलयादिमणिभूषणं बहुमूल्यादिरत्नालङ्कारं हरिविरहरूपे दहने अग्नौ वह्नावपि वहनेन धारणेन बहुदूषणम् अधिकदोषावहं कलयामि मन्ये ॥ ७ ॥

कुसुमेति। हृदि हृदये स्रक् मालापि अतिविषमम् अतिदारुणं शीलं यस्याः तथाभूतया अतनुशरलीलया कामशरविलासेन कुसुमवत् सुकुमारीं तनुं आश्रयन्तीं मां हन्ति पीडयति ॥ ८ ॥

अहमिति। मधुसूदनः चेतसा मनसापि मां न स्मरति अतः अहं न गणितं न विचारितं वनवेतसं कण्टकवनमिति शेषः, यया तादृशी इह निवसामि च, कुत्राहं गच्छामीति भावः ॥ ९ ॥

हरीति। हरिचरणमेव शरणम् आश्रयः यस्याः तथाभूता

तत् किं कामपि कामिनीमभिसृतः किंवा कलाकेलिभि
र्बद्धो बन्धुभिरन्धकारिणि वनोपान्ते किमुद्भ्राम्यति।
कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः
सङ्केतीकृतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यन्नागतः॥ ११ ॥

अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम्।
विशङ्कमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह॥ १२ ॥

अथ चतुर्दशः प्रबन्धः।

वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते।

स्मरसमरोचितविरचितवेशा गलितकुसुमदलविलुलितकेशा।

हरिकीर्त्तनपरा इत्यर्थः जयदेवस्य भारती वाणी कोमलकलावती रमणीयकलानिपुणा युवतिरिव हृदि वसतु तिष्ठतु ॥ १० ॥

अथ विकल्पं तर्कयति तदिति। कान्तः कृष्णः सङ्केतीकृतं मञ्जु मनोज्ञं यत् वञ्जुललतानां वेतसलतानां कुञ्जं तस्मिन् अपि यत् न आगतः, तत् कामपि कामिनीं किम् अभिसृतः उपगतः? किंवा बन्धुभिः कलाकेलिभिः कलानां वादित्रादीनां केलिभिः क्रीडाभिः बद्धः आयत्तीकृतः? किं वा भविष्यति क्लान्तम् आकुलं मनः अन्तःकरणं यस्य च क्लान्तमना ननु मनाक् अल्पमपि पथि प्रस्थातुम् अक्षमोऽपि अन्धकारिणि वनोपान्ते किमु किंवा भ्राम्यति? ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अथेति। अथ विलम्बानन्तरं माधवम् अन्तरेण विना आगताम् अतएव विषादेन मूकां ततस्तूष्णीम्भावां सखीं वीक्ष्य इयं राधा जनार्दनं कयापि रमितं दृष्टवत् दृष्टमिव विशङ्कमाना सती एतत् आह ॥१२॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम्।

अथ वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते।

स्मरेति। कापि अधिकगुणा अतिशयवती चपला अधीरा युवतिः

'कापि चपला मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकगुणा' ॥ ध्रु०

हरिपरिरम्भणवलितविकारा
कुचकलशोपरि तरलितहारा । "कापि" ॥ १४ ॥

विचलदलकललिताननचन्द्रा ।
तदधरपानरभसकृततन्द्रा । "कापि" ॥ १५ ॥

चञ्चलकुण्डलदलितकपोला ।
मुखरितरशनजघनगतिलोला । "कापि" ॥ १६ ॥

दयितविलोकितलज्जितहसिता ।
बहुविधकूजितरतिरसरसिता । "कापि" ॥ १७ ॥

आरब्धनटस्य उचितं यथा तथा विरचितः वेशः यया तयोक्ता तथा गलितेन सुरतसम्भवितेन कुसुमदवेन कुसुमराजया विमुक्ताः केशाः यस्याः तादृशी सती मधुरिपुणा कृष्णेन विलसति ॥ १३ ॥

चतुर्भिः पूर्वोक्तां युवतिं विशिनष्टि हरीत्यादि । हरेः परिरम्भणेन वलितः प्रवृद्धः विकारः कामजनित इति भावः । यस्याः तादृशी तथा कुचकलशयोः स्तनकुम्भयोः उपरि तरलितः चञ्चलितः हारः यस्याः तथाभूता ॥ १४ ॥

विचलदिति । विचलद्भिः चञ्चलैः केशैः ललितः सुन्दरः आननमेव चन्द्रः यस्याः सा, तथा तस्य कृष्णस्य अधरपानरभसेन अधरपानावेगेन कृता तन्द्रा यस्याः तथाभूता ॥ १५ ॥

चञ्चलेति । चञ्चलाभ्यां रतिरङ्गेणेति भावः । कुण्डलाभ्यां दलितौ कपोलौ यस्याः सा तथा मुखरिता रशना काञ्ची यत्र जघनस्य गतिः तया लोला चपला ॥ १६ ॥

दयितेति । दयितस्य प्रियस्य विलोकितेन दर्शनेन लज्जितं लज्जायुक्तं हसितं यस्याः तथोक्ता तथा बहुविधं कूजितं यस्याः तादृशी या रतिः तस्याः रसेन आस्वादेन रसिता रसपूर्णा ॥ १७ ॥

विपुलपुलकपृथुवेपथुभङ्गा ।
श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा । "कापि" ॥ १८ ॥
श्रमजलकणभरसुभगशरीरा ।
परिपतितोरसि रतिरणधीरा । "कापि" ॥ १९ ॥
श्रीजयदेवभणितं हरिरमितम् ।
कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् । "कापि" ॥ २० ॥

इति चतुर्दशः प्रबन्धः ।

विरहपाण्डुमुरारिमुखाम्बुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेदनाम् ।
विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये ! हृदये मदनव्यथाम् २१

विपुलेति । विपुलाः पुलका यस्मिन् तादृशः पृथुः महान् वेपथु-भङ्गः कम्पच्छेदः यस्याः तयोक्ता तथा श्वसितेन निमीलितेन च विकसन् स्फुरन् अनङ्गः कामः यस्याः तथाभूता ॥ १८ ॥

श्रमेति । श्रमजनितेन जलकणभरेण स्वेदजलबिन्दुसमूहेन सुभगं शरीरं यस्याः सा तथा रतिरणे सुरतसंग्रामे धीरा सती कापि कान्तस्य वक्षसि परिपतिता ॥ १९ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितं हरिरमितं हरेः सुरतं कलिकलुषं परिशमितं जनयतु ॥ २० ॥

विरहेति । सखे इति कोमलामन्त्रणे । हे सखि ! मनोभुवः कामस्य सुहृद् मित्रभूतः विरहेण मम विच्छेदेन पाण्डु यत् मुरारेः मुखस्य मुखाम्बुजं तस्येव द्युतिर्यस्य तथाभूतः अतएव वेदनां मनो-व्यथां मुखादर्शनजनितामिति भावः । तिरयन् आच्छादयन् निराकुर्व-न्नित्यर्थः चन्द्रदर्शनेन मुखसदृशदर्शनजनितानन्दलाभादिति भावः । विधुः हृदये अतीव मदनव्यथां तनोति विस्तारयति उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ २१ ॥ द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

अथ चतुर्दशः प्रबन्धः ।

गुर्जरीरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलिताधरे ।
मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ।
"रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरधुना" "ध्रुवम्" ॥२२
घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।
कुरवककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने 'रमते' ॥२३

गुर्जरीरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

समुदितेति । अधुना विजयी जयशीलः सर्वोत्कर्षेणावस्थितः मुरारिः यमुनापुलिनवने यमुनायाः पुलिनवर्तिनि कानने समुदित सम्यक् वृद्धिं गतः मदनः येन तस्मिन् कामोद्दीपके इत्यर्थः, चुम्बनेन वलितः वक्रीभूतः अधरः यस्य तादृशे रमणीवदने कस्याश्चित् कामिन्याः वदने रजनीकरे चन्द्रे मृगमिव सपुलकं सरोमाञ्चं स्पर्शेन जातरोमाञ्चं यथा तथा मृगमदस्य कस्तूरिकायाः तिलकं लिखति ददाति रमते क्रीडति च तस्येति शेषः एतेन स्वाधीनपतिकात्वमुक्तमस्याः तथा चोक्तं यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न मुञ्चति । विचित्रविभ्रमैर्युक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृकेति ॥ २२ ॥

घनेति । घनानां मेघानां चय इव चयः तद्वत् रुचिरे शोभने तरलितं चञ्चलितं तरुणानां यूनां आननं मुखं येन दर्शनार्थमिति भावः । तस्मिन् तथा रतिपतिः काम एव मृगः तस्य कानने विचरणस्थाने कामोद्दीपके इत्यर्थः तस्याः पूर्वोक्तायाः स्वाधीनपतिकायाः चिकुरे कुन्तले चपला विद्युत् तस्या इव सुषमा परमा शोभा यस्य तादृशं कुरवककुसुमं रचयति । मुरारिरिति पूर्वेण सम्बन्धः इत्युभयत्रापि बोध्यमिति ॥ २३ ॥

घटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमदरुचिरूषिते ।
मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते "रमते" ॥२४॥
जितबिसशकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनीदले ।
मरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले 'रमते' ॥२५
रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।
मणिमयरशनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने "रमते" २६
चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।
बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते 'रमते' ॥२७

घटयतीति । सुघने निविडे नखपदं नखक्षतमेव शशी चन्द्रः तेन भूषिते अलङ्कृते तथा मृगमदस्य कस्तूर्या वा रुचि कान्तिः तया रूषिते शोभिते तस्याः कुचयुगमेव गगनं तस्मिन् अमलम् उज्ज्वलं मणिसरं मुक्ताहारमेव तारकाणां नक्षत्राणां पटलं राजिं घटयति ॥ २४ ॥

जितेति । जितं विसस्य मृणालस्य शकलं खण्डं येन तादृशे करतलमेव नलिनीदलं पद्मपत्रं यस्य तस्मिन् तथा हिमवत् शीतले मृदुनि भुजयुगले करद्वये मधुकराणां भ्रमराणां निचयं श्रेणिं मरकतनिर्मितवलयं वितरति परिधापयति ॥ २५ ॥

रतीति । विपुलम् अपघनं शरीरम् आयतनमित्यर्थः यस्य तादृशे विशाले इत्यर्थः, मनसिजस्य कामस्य कनकासने स्वर्णनिर्मितपीठस्वरूपे इत्यर्थः, तथा कृतं वासनं गन्धादिभिः संस्कारः यस्य तथाभूते सुगन्धद्रव्यादिभिः सुरभीकृते इत्यर्थः, तस्याः रतेः शृङ्गारस्य गृहम् आश्रय एव जघनं कटिपुरोभागः नितम्बो वा तस्मिन् तोरणस्य बहिर्द्वार शोभार्थमालाया हसनम् उपहासकरं ततोऽप्यधिकसुन्दरमित्यर्थः मणिमयं रत्नमयं रशनं काञ्चीं विकिरति अर्पयति ॥ २६ ॥

चरणेति । कमलायाः लक्ष्म्याः निलये आधाने हृदि वक्षःस्थले

रमयति सुभृशं कामपि सुदृशं खलहलधरसोदरे।
किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि! विटपोदरे 'रमते'
इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके।
कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके 'रमते'॥२८

इति पञ्चदशः प्रबन्धः।

नायातः सखि! निर्दयो यदि शठस्त्वं दूति! किं दूयसे
स्वच्छन्दं बहुवल्लभः स रमते किं तत्र ते दूषणम्।
पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै-
रुत्कण्ठार्त्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ ३० ॥

योजिते विनिहिते तथा एव सखीनां गणाः तैः पूजिते अर्चिते तस्याः चरणकिसलये पदपल्लवे पञ्चशरशरस्य बाह्य शोभाजनकं याव-कमलक्तकमेव भरणम् आभरणं जनयति अर्पयति ॥ १७ ॥

रमयतीति। हे सखि! खले धूर्त्ते हलधरस्य बलदेवस्य सोदरे भ्रातरि हलधरस्य हलसाहचर्य्यं चेति सोल्लुण्ठनोक्तिश्च व्यज्यते। कामपि सुदृशं शोभननेत्रां कामिनीं सुभृशम् अत्यर्थं यथा तथा रमयति सति इह विटपोदरे लतान्तरे अफलं निष्फलं विरसं रसवर्जितं यथा तथा किं कथम् अवसम् अवस्थितास्मि वद कथय ॥१८॥

इहेति। रसभणने रसवचने कृतं कीर्त्तितं हरेर्गुणनं येन तादृशे, मधुरिपोः कृष्णस्य पदसेवके भक्ते इत्यर्थः कविनृपजयदेवके कविनृप इव जयदेवके कलियुगस्य चरितं दुरितं पापं न वसतु ॥ १९ ॥

इदानीं दुःखितां सखीमाश्वासयन्त्याह नेति। हे सखि! निर्दयः दयारहितः शठः यदि न आयातः, हे दूति! त्वं किं कथं दूयसे ? दुःखिता भवसि, बहवः वल्लभाः स्त्रियः यस्य सः कृष्णः स्वच्छन्दं रमते, तत्र ते तव किं दूषणं को दोषः ? पश्य अवलोकय, अद्य दयितस्य प्रियस्य कृष्णस्य गुणैः सौन्दर्य्यादिभिः रज्जुभिरेति ध्वनिः; आकृष्यमाणम्

अथ षोडशः प्रबन्धः ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलतरलकुवलयनयनेन तपति न सा किसलयशयनेन ।
"सखि ! या रमिता वनमालिना" । ध्रुवम् ॥ २१ ॥

विकसितसरसिजललितमुखेन ।
स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन । "सखि ! या" ॥ २२ ॥

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।
ज्वलति न सा मलयजपवनेन । "सखि ! या" ॥ २३ ॥

इदं चेतः चित्तम् उत्कण्ठा औत्सुक्यम् आर्त्तिः पीड़ा च तयोर्भरात् आतिशय्यात् हेतोः स्फुटत् विदलदिव क्षयं यास्यति उत्प्रेक्षालङ्कारः भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षामतस्य परामर्शेति वचनात् ॥ १० ॥ शार्दूल-विक्रीड़ितं वृत्तम् ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलेति । हे सखि ! या अनिलेन वायुना तरले चञ्चले कुवलये नीलोत्पले इव नयने यस्य तादृशेन वनमालिना रमिता क्रीड़िता, सा किसलयशयनेन पल्लवशयनेन न तपति न सन्तापं गच्छति । अरमितेति पक्षे किसलयशयने नवपल्लवशय्यायाम् इति न तपति इति न अपितु तपत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

विकसितेति । विकसितं यत् सरसिजं पद्मं तद्वत् ललितं मुखं यस्य तेन वनमालिना रमितेति सर्वत्र योज्यं सा मनसिजविशिखेन कामशरेण न स्फुटति न विदीर्य्यते, अरमितेति पक्षे मनसिज-विशिखे कामशरे इति सप्तम्यन्तं कृत्वा पूर्ववत् नञ्द्वयेनान्वयः कार्य्यः एवं सर्वत्र ॥ २२ ॥

अमृतेति । अमृतवत् मधुरं मृदुतरं कोमलतरं वचनं यस्य तेन वनमालिना रमितेति पूर्ववत् सा मलयजपवनेन न ज्वलति न दह्यते ॥ २३ ॥

स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन।
लुठति न सा हिमकरकिरणेन। 'सखि! या' ॥ १४ ॥
सजलजलदसमुदयरुचिरेण।
दलति न सा हृदि विरहभरेण। 'सखि! या' ॥१५॥
कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन।
श्वसिति न सा परिजनहसनेन। 'सखि! या' ॥ १६ ॥
सकलभुवनजनवरतरुणेन।
वहति न सा रुजमतिकरुणेन। 'सखि! या' ॥ १७ ॥
श्रीजयदेवभणितवचनेन।
प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन। 'सखि! या' ॥ १८ ॥

इति षोडशः प्रबन्धः।

स्थलेति। स्थलजलरुहस्येव रुचिर्येषां तादृशाः करचरणाः हस्त-पादाः यस्य तादृशेनेति वनमालिनेत्यस्य विशेषणम्। सा हिमकरस्य चन्द्रस्य किरणेन न लुठति न भूमौ पतति इत्यर्थः, अर्थान्तरं पूर्ववत् ॥ १४ ॥

सजलेति। सजलः जलपूर्णः यः जलधराणां समुदयः तद्वत् रुचि-रेण सुन्दरेण। सा विरहभरेण हृदि न दलति न विदीर्यते ॥ १५ ॥

कनकेति। कनकस्य कषणस्य निकषः कषणं तद्वत् रुचिर्यस्य तादृशं शुचि उज्ज्वलं वसनं यस्य तादृशेन। सा परिजनानां हस-नेन उपहासेन न श्वसिति न क्लेशम् अनुभवति अर्थान्तरं पूर्ववत् ॥१६॥

सकलेति। सकलेषु भुवनजनेषु वरः श्रेष्ठः तरुणश्च तेन। सा अतिकरुणेन अतिशयोक्तेन रुजं पीडां न वहति अर्थान्तरं पूर्ववत् ॥१७॥

श्रीति। अनेन श्रीजयदेवेन भणितम् उक्तं यत् वचनं तेन हरि-रपि हृदयं प्रविशतु ॥ १८ ॥

मनोभवानन्दन ! चन्दनानिल !
प्रसीद रे दक्षिण ! मुञ्च वामताम् ।
क्षणं जगत्प्राण ! विधाय माधवं
पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥ ३९ ॥

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो
विषमिव सुधारश्मिर्दूरं दुनोति मनोगमम् ।
हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात्
कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥ ४० ॥

बाधां विधेहि मलयानिल ! पञ्चबाण !
प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

इत्यतः मलयानिलं प्रार्थयते मनोभवेति । हे मनोभवस्य आनन्दन ! आनन्दजनक ! चन्दनानिल ! प्रसीद प्रसन्नो भव, रे दक्षिण ! सरल इति ध्वनिः वामतां वक्रतां मुञ्च त्यज, हे जगत्प्राण ! क्षणं मम पुरः अग्रतः माधवं विधाय पश्चात् प्राणहरः भविष्यसि ॥ ३९ वंशस्थविलं वृत्तम् ।

रिपुरिति । अयं सखीभिः संवासः सहवासः रिपुः शत्रुरिव, हिमानिलः शीतलवायुः शिखी अग्निरिव, सुधारश्मिश्चन्द्रः विषमिव मम मनः दूरम् अत्यर्थं दुनोति सन्तापयति, हृदयम् अदये दयारहिते तस्मिन् जने एवं पुनः बलात् वलते गच्छति, तथा हि कुवलयदृशां नीलोत्पलनयनानां कामिनीनां कामः वामः वक्रः अतएव निकामम् अत्यर्थं यथा तथा निरङ्कुशः अबाध्यः स्वेच्छाचारित्वात् दुर्निवार इत्यर्थः ॥ ४० ॥ हरिणीवृत्तम् ।

बाधामिति । हे मलयानिल ! त्वं बाधां मनोव्यथां विधेहि जनय, हे पञ्चबाण ! काम ! प्राणान् गृहाण, पुनर्गृहं न आश्रयिष्ये न गमिष्यामि, हे कृतान्तभगिनि ! यमसोदरे ! यमुने ! इत्यर्थः ते

किं ते कृतान्तभगिनि ! क्षमया तरङ्गै-
रङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देहदाहः ॥ ४१ ॥

सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादराद्
आनम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दीवरम् ।
स्वच्छन्दं मकरन्दसुन्दरगलन्मन्दाकिनीमेदुरम्
श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ४२ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विप्रलब्धावर्णने नागरनारायणो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

तव क्षमया किं ? क्षमां मा कुरु, मम अङ्गानि सिञ्च, देहदाहः शरीरसन्तापः शाम्यतु निवृत्तो भवतु ॥ ४१ ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

सान्द्रेति । सान्द्रः घनः आनन्दो येषां तैः पुरन्दरादिभिरिन्द्रादिभिः दिविषदां देवानां वृन्दैः अमन्दादरात् अतिशयात् आनम्रैः प्रणतैः मूर्द्धभिः मुकुटस्थैरिन्द्रनीलमणिभिः मयूखाभिरित्यर्थः सन्दर्शितम् इन्दीवरं कथयता नीलोत्पलभ्रमः यत्र तादृशं तथा स्वच्छन्दं यथा तथा मकरन्दवत् सुन्दर्याः गलन्त्याः निःसरन्त्याः चरणादिति भावः मन्दाकिन्या गङ्गया मेदुरं स्निग्धं श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं पादपद्मम् अशुभस्कन्दाय अशुभनिवारणाय वन्दामहे प्रणमामः ॥ ४२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इति सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

विलक्षलक्ष्मीपतिः ।

अथ कथमपि यामिनीं विनीय स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते
अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥१॥

अथ अष्टदशः प्रबन्धः ।

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं
वहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं सा स्मरस्य कामस्य शरैः जर्जरितापि कथमपि अतिकष्टेन यामिनीं निनीय यापयित्वा प्रभाते अग्रे प्रणतम् अनुनयवचनं वदन्तम् अपि प्रियं साभ्यसूयं सेर्ष्यं यथा तथा आह उवाच ॥ १ ॥ पुष्पिताग्रा वृत्तम् ।

भैरवीरागेण यतितालेन च गीयते । भैरवीरागध्यानं यथा । सरोवरस्थे स्फटिकस्य मण्डपे । सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती । तालप्रभेद प्रतिपन्न गीता गौरी तनुर्नारदभैरवीयम् ॥ सङ्गीतपारिजातोक्तलक्षणं यथा । म-स्वरांशग्रहन्यासा भैरवी स्यात् ध-कोमला । रिपारोहे तु मन्यासा पञ्चमेनोभयोरपि । मध्येनापावरोहे तु सर्वदा सुखदायिनी ।

स रि ग म प ध नि । स नि ध प म ग रि स । स रि म
म प म ग रि स म ग रि ग रि स नि ध नि सा । स म
म म म ग म प म ग रि स । धा प म ग रि स ग रि नि
स ग म म ग म प म ग रि स ग ग म नि नि स म ग
रि स स ग रि स नि नि स स ।

इति भैरवी । सर्वदा ।

रजनीति । हरिरिहरीति । खेदश्रवणमध्ये हे माधव ! याहि

हरिहरि ! याहि माधव ! याहि केशव ! मा वद कैतववादं
तामनुसर सरसीरुहलोचन ! या तव हरति विषादम् ॥२॥

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिमरूपम्।
दशनवसनमरुणं तव कृष्ण ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥
'हरिहरि ! याहि' ॥ ३ ॥

वपुरनुहरति तव स्मरसङ्गरखरनखरक्षतरेखम्।
मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥
'हरिहरि ! याहि' ॥ ४ ॥

गच्छ हे केशव ! याहि गच्छ, इदमिह कोपाभिव्यञ्जिका। कैतववादं कपटवचनं मा वद, हे सरसीरुहलोचन पद्मनयन ! तां बालाम् अनुसर अनुगच्छ, या तव विषादं खेदं हरति'। 'तदुक्तांशाभिसारचेष्टां दर्शयति रजनीति रजन्यां जनितेन सुदृशा दीर्घेण जागरेण रागेण तस्यामनुरागेण च कषायितम् आरक्तीभूतं अलसः निमेषः यस्य तत् भावतो निमीलनपरिमिलनैः तथा उदितः प्रकटितः तस्याः सुरत अभिनिवेशः येन तथाभूतं तव नयनं स्फुटं व्यक्तम् अनुरागमिव वहति धारयति। एतेनास्याः अभिजाताया उचितं तदुक्तं प्रातिस्यास्यकृपिकाते अभिज्ञनैर्या कथायितेति ॥ २ ॥

अन्यथापि जागरणादिभिर्नेत्रयोश्चिह्नं आदित्याबन्धु तद्विचारयति कज्जलेति। हे कृष्ण ! तव अरुणं रक्तवर्णं दशनवसनं दन्तच्छदम् अधरबिम्बौः तव तनोः शरीरस्य अनुरूपं योग्यं कज्जलमलिनयोः विलोचनयोः नेत्रयोः तस्याः इति शेषः चुम्बनेन विरचितं नीलिम्नः रूपं तनोति विस्तारयति, विरचितं नीलिमरूपं यस्य तादृशं वपु तव तनोः अनुरूपं सादृश्यं तनोति वा अन्वयः ॥ ३ ॥

वपुरिति। तव वपुः शरीरं स्मरसङ्गरे कामसंग्रामे खरैः तीक्ष्णैः नखरैः क्षतात्मकः रेखाः यस्मिन् तादृशं सत् मरकतशकले नीलमणिखण्डे

चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।
दर्शयतीव बहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम् ।
'हरिहरि ! याहि' ॥ ५ ॥

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।
कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥
'हरिहरि ! याहि' ॥ ६ ॥

बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण ! मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।
कथमथ वञ्चयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ।
'हरिहरि ! याहि' ॥ ७ ॥

कलिता निर्मिता या कलधौतस्य स्वर्णस्य लिपिरक्षरविन्यासः तस्याः इव तया इवेत्यर्थः करणे षष्ठी ज्ञेया । रचितमिति अध्याहार्यम् रतेः सुरतव्यापारस्य जयलेखं विजयपत्रम् अनुवहति अनुकरोति ॥ ४ ॥

वने कण्टकादिभिर्गात्रविघर्षणात् एवं सम्भवति न तु नखक्षतमानीतमित्याशङ्कां निराकरोति चरणेति । इदं तव उदारं विशालं [illegible] चरणकमलाभ्यां पादपद्माभ्यां तस्या इति भावः गलता स्रवता [illegible] अलक्तकेन सिक्तम् अतएव बहिः हृदयाद् बहिः प्रदेशे मदनद्रुमस्य हृदयस्थस्य कामवृक्षस्य नवं नूतनं किसलयपरिवारं पल्लवसमूहं दर्शयतीव प्रकटयतीव ॥५॥

दशनेति । भवतस्तव अधरगतं दन्तक्षतस्य दशनपदं तस्या दन्तक्षतचिह्नं मम चेतसि खेदं क्रोधं तापमित्यर्थः जनयति अतः कथं अधुनापि एवं भावान्तरे आपतितेऽपि तव एतत् वपुः शरीरं मया सह अभेदम् अभिन्नं कथयति सूचयति च अन्यथा त्वद्दशनक्षते तवैव पीडा भवेत् मम तु कथमिति भावः ॥ ६ ॥

अन्यथापि दशनक्षतं सम्भवति न तु अन्यनायिकासङ्गादित्याशङ्कां निराकरोति बहिरिति । हे कृष्ण ! तव मनः अपि बहिरिव बाह्यशरीरमिव नूनं निश्चितं मलिनतरं भविष्यति । अथ अन्यथा इत्यर्थः

भ्रमति भवानबलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम्।
प्रथयति पूतनिकैव वधूवधनिर्दयबालचरित्रम्।
'हरिहरि! याहि' ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभणितरतिवञ्चितखण्डितयुवतिविलापम्।
शृणुत सुधामधुरं विबुधा! विबुधालयतोऽपि दुरापम्।
'हरिहरि! याहि' ॥ ९ ॥

इति सप्तदशः प्रबन्धः।

तवेदं पश्यन्त्याः प्रसरदनुरागं बहिरिव
प्रियापादालक्तच्छुरितमरुणच्छायि हृदयम्।
ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव!
त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥ १० ॥

अनुगतस्नेहायतनम् अधरमधरस्य बालस्य इवेदं दुर्गं मनः मामिदानीं कथं वञ्चयसि प्रतारयसि ॥ ७ ॥

भ्रमतीति। भवान् अबलानां कामिनीनां कवलाय ग्रासाय वनेषु भ्रमति, अत्र विषये किं चित्रं आश्चर्यम्? तथा हि पूतनिकैव पूतना एव वधूवधेन स्त्रीवधेन निर्दयं दयारहितं बालचरित्रं तवेति शेषः प्रथयति प्रकटयति ॥ ८ ॥

श्रीति। हे विबुधाः! विद्वांसः! देवा वा, सुधावत् मधुरं विबुधालयतोऽपि सुरलोकेऽपि दुरापं दुर्लभं श्रीजयदेवेन भणितं रतिवञ्चितायाः खण्डितायाः प्रौढायाः युवत्याः विलापं शृणुत आकर्णयत ॥ ९ ॥

तवेदिति। हे कितव! धूर्त! प्रियायाः अन्यस्याः नायिकायाः पादालक्तेन चरणालक्तकरसेन छुरितं व्याप्तं सुतराम् अरुणं लोहितवर्णं तावकं बहिः प्रसरन् अनुरागः यस्मात् तथाभूतमिव तव हृदयं पश्यन्त्याः अवलोकयन्त्याः मम अद्य त्वदालोकः तव दर्शनं प्रख्यात-

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीतांशुकं
राधायाश्चकितं विलोक्य हसति स्वैरं सखीमण्डले ।
व्रीडाचञ्चलमञ्चलं नयनयोराधाय राधानने
स्वादु स्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे खण्डितावर्णने विलक्ष्यलक्ष्मीपतिर्नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

जगदिदमानन्द प्रचयस्य यः भरः आतिशय्यं तस्य भङ्गेन हेतुना यो का- ऽपि शोककारणे समयोजनः किं कथं किमयोजनम् अनिर्वचनीया- मित्यर्थः तृष्णां जनयति ॥ १० ॥ शिखरिणीवृत्तम् ।

सर्गान्ते मङ्गलमाचरति प्रातरिति । प्रातःकाले नीलनिचोलं नी- लवसनं तथा उरसि संवीतम् आच्छादितम् पीतं अंशुकं येन तम् अ- च्युत अङ्कितम् अपरनायिकावसनव्यत्ययात् अपराधस्य व्यक्ततया भी- तिति यावत् अच्युतं कृष्णं विलोक्य राधायाः सखीमण्डले सङ्घ- समूहे स्वैरं मन्दं यथा तथा हसति सति व्रीडया लज्जया चञ्चलं यथा तथा अञ्चलं नयनप्रान्तं नयनयोः आधाय नयनप्रान्तेन नयने आधाय इत्यर्थः राधाया आनने मुखे स्वादु सुन्दरं स्मेरम् ईषद्धास्य- युतं मुखं यस्य तादृशः अयं नन्दात्मजः कृष्णः जगताम् आनन्दाय अस्तु भवतु ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इति अष्टमः सर्गः ।

अथ नवमः सर्गः ।

मुग्धमुकुन्दः ।

अथ तां मन्मथखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसम्पन्नाम् ।
अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुवाच रहः सखी ॥१॥

अथ अष्टादशः प्रबन्धः ।

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

हरिरभिसरति वहति मधुपवने
किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ।
'माधवे मा कुरु मानिनि ! मानमये !' ॥ ध्रुवम् ॥ २ ॥

इदानीं कलहान्तरितेव खिद्यमानां राधां सखी प्राह अथेति । अथ अनन्तरं सखी रहः विजने वक्ष्यमेतत् मन्मथेन कामेन खिन्नां क्लान्तां रतिरसेन सुरतजनितेन आनन्देन भिन्नां विरहितां विषादेन दुःखेन सम्पन्नां ताम् अनुचिन्तितं हरेः कृष्णस्य चरितं परनारीसङ्गम-रूपं यया ताम् अतएव कलहान्तरितां कलहेन अन्तरितां व्यवहितां राधां उवाच । कलहान्तरितालक्षणं भरतेन यथा । प्राणेश्वरं प्रण-[illegible] कान्तं यं चाटुकारमपि रोषादपास्य पश्चात् । संतप्यते मदन-[illegible] कलहान्तरितेति सा स्यादिति ॥ १ ॥

[illegible] ।

गुर्जरीरागेण यतितालेन च गीयते ।

हरिरिति । सखे ! मानिनि ! मानवति राधे ! मधुपवने वसन्तसमीरे वहति सति हरिः कृष्णः अभिसरति तव सङ्केतस्थानमायाति तस्मात् माधवे मानं मा कुरु हे सखि ! भवने गृहे तव संयोगे इति भावः अपरम् अन्यत् अधिकसुखं किम् अस्तीति शेषः न किमपीत्यर्थः ॥२॥

तालफलादपि गुरुमतिसरसम्।
किं विफलीकुरुषे कुचकलशम्। 'माधवे' ॥ ३ ॥
कति न कथितमिदमनुपदमचिरम्।
मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम्। 'माधवे' ॥ ४ ॥
किमिति विषीदसि रोदिषि विकला
विहसति युवतिसभा तव सकला। 'माधवे' ॥ ५ ॥
मृदुनलिनीदलशीतलशयने।
हरिमवलोकय सफलय नयने। 'माधवे' ॥ ६ ॥
जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम्।
शृणु मम वचनमनीहितभेदम्। 'माधवे' ॥ ७ ॥

तालेति। तालफलात् अपि गुरु स्थौल्येन काठिन्येन वर्तुलत्वेन च अधिकम् अतिसरसं रसभरपूर्णं कुचकलशं स्तनकुम्भं किं कथं विफलीकुरुषे व्यर्थयसि? तस्य करकमलमर्दनराहित्यादिति भावः॥ ३॥

कतीति। इदम् अनुपदं पदे पदे अचिरं शीघ्रमेव कति न वारं न कथितं मया इति शेषः. वारं वारं पदे पदे मया इदं कथितमित्यर्थः किमित्याह नेति। अतिशयरुचिरम् अतिसुन्दरं हरिं मा परिहर न त्यज॥ ४॥

किमिति। विकला अतिव्याकुला सती किमिति कथं विषीदसि विषादं प्रकाशयसि, रोदिषि च। सकला युवतिसभा कामिनीवर्गः तव हसति तवेति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी॥ ५॥

मृद्विति। मृदुभिः कोमलैः नलिनीदलैः शीतले शयने हरिं कृष्णम् अवलोकय, पश्य, नयने नेत्रे सफलय चरितार्थे कुरु च॥ ६॥

जनयसीति। हे राधे! मनसि गुरुखेदं महत् दुःखं किमिति कथं जनयसि उत्पादयसि धारयसीत्यर्थः, अनीहितः अनभिलषितः भेदः विरहः यस्य तादृशं, यथा युवयोर्विरहः न भूयात् तथाभूतं, मम वचनं शृणु॥ ७॥

हरिरुपयातु वदतु बहुमधुरम् ।
किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् । 'माधवे' ॥ ८ ॥
श्रीजयदेवभणितमतिललितं
सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् । 'माधवे' ॥ ९ ॥

इति अष्टादशः प्रबन्धः ।

स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि
द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन् प्रिये ।
तद्युक्तं विपरीतकारिणि ! तव श्रीखण्डचर्चा विषं
शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ १० ॥
अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसनः

हरिरिति । हरिः उपयातु तव समीपमागच्छतु, बहु मधुरं मनोहरं वचनं वदतु च । किमिति त्वं हृदयम् अतिविधुरम् अतिव्याकुलं करोषि ? तव व्याकुलीभावो निष्फल इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितम् अतिललितम् अतिमनोहरं हरिचरितं कृष्णचरितं रसिकजनं सुखयतु सुखीकरोतु ॥ ९ ॥

स्निग्धे इति । हे राधे ! तस्मिन् प्रिये कृष्णे स्निग्धे स्नेहं दर्शयति अपि यत् परुषा निष्ठुरा कटुभाषिणीत्यर्थः असि, प्रणमति अपि यत् स्तब्धा निश्चला अनम्रीभूता इत्यर्थः असि, रागिणि अनुरागवति अपि यत् द्वेषस्था विद्वेषिणी असि, उन्मुखे अभिमुखे अपि विमुखतां पराङ्मुखतां याता प्राप्ता असि, तस्मात्, हे विपरीतकारिणि ! प्रतिकूलचारिणि ! तव श्रीखण्डचर्चा चन्दनविलेपनं विषं, शीतांशुः चन्द्रः तपनः सूर्यः; हिमं हुतवहः अग्निः तथा क्रीडया मुदः आमोदाः यातनाः इति यत् तत् युक्तम् अनुरूपं विपरीतगुणैः सर्वमेव विपरीतं भवतीति भावः ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सम्प्रति नायिकां कृष्णं दर्शयति अन्तरिति । [illegible]

स्त्र्याकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ।
दृप्यद्दानवदूयमानदिविषद्दुर्वारदुःखापदां
भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽश्रेयांसि वंशीरवः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरितावर्णने
मुग्धमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथ दशमः सर्गः ।

चतुरचतुर्भुजः ।

अत्रान्तरे मसृणरोषवशामसीम-
निःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।
सव्रीडमीक्षितसखीवदनां दिनान्ते
सानन्दगद्गदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

हरिणाक्षीणाम् अन्तर्मोहनेन मनोहरेण गीतिवर्णनेन साधु साधु इति शिरःकम्पनेन चलतां मन्दाराणां देवतरुविशेषकुसुमानां निकर्षणः शिरसः च्युतिकारकः स्वयम् अनिच्छतोऽपि आकर्षणे तथा दृष्टिहर्षणे नेत्रानन्ददाने महामन्त्रः तथा दृप्यद्भिः दर्पपूर्णैः दानवैः दूयमानाः पीड्यमाना ये दिविषदः देवाः तेषां दुर्वाराणां दुःखापदां भ्रंशः निवारकः वंशीरवेणैव दानवानां पराजयादिति भावः कंसरिपोः कृष्णस्य वंशीरवः वः युष्माकम् अश्रेयांसि अशुभानि व्यपोहयतु निराकरोतु श्रेयांसीति पाठे व्यपोहयतु पदं व्यत्ययं धातूनामनेकार्थत्वात् प्रयच्छतादित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् अन्तरे अवसरे दिनान्ते सन्ध्यायां हरिः कृष्णः मसृणस्य मन्दभावेन स्थितस्य रोषस्य वशात् अधीनां प्राप्तां निःश्वासस्य असीमत्वात् निःश्वासाधिक्येन पुनः पुनः निःश्वासेन निःसहं

अथ एकोनविंशः प्रबन्धः ।

देशवराडीरागेण अष्टतालेन च गीयते ।

वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी
हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा
रोचयति लोचनचकोरम् ।
'प्रिये ! चारुशीले ! मुञ्च मयि मानमनिदानं
सपदि मदनानलो दहति मम मानसम् ।
देहि मुखकमलमधुपानम्' । ध्रुवम् ॥ २ ॥

विषादपूर्णं मुखं यस्याः तां तथा पश्यन् चकितं यथा तथा ईक्षितं रुचं यस्या वदनं यथा तथोक्ता सखी प्रणयिदर्शितार्थः हरन्तीं राधां उपेत्य माधवः सानन्दानि मन्दानि मधुराणि पुलकितान्यानि यत्र तद् यथा तथा इति वक्ष्यमाणं वचनम् उवाच ॥ १ ॥
एकोनविंशं प्रबन्धम् ।

देशवराडीरागेण अष्टतालेन च गीयते ।

वदसीति । हे चारुशीले ! मनोरमचरित्रे प्रिये ! मयि अनिदानम् अहेतुकं मानं कोपं मुञ्च, मानः कोपः स तु ईर्ष्या मनोरथाच्छन्नत्व इति रूपं चकार, मदनानलः कामाग्निः सपदि झटिति मम मानसं दहति, तस्मात् मुखमेव कमलं पद्मं तस्य मधुपानं देहि मुखपद्ममधु पाययेत्यर्थः मधुपानस्य अग्निदाहनिवारकत्वादिति भावः, यदि किञ्चिदपि वदसि कथयसि तदा तव दन्तानां रुचिः दीप्तिरेव कौमुदी ज्योत्स्ना अतिघोरं दरः भयमेव तिमिरं तत् नाशयति भावः हरति, किञ्च तव वदनचन्द्रमाः मुखचन्द्रः स्फुरतः दीप्यमानस्य अधरस्य ओष्ठस्य सीधवे अमृताय अमृतपानाभिलाषार्थः मम लोचनमेव चकोरं पक्षिविशेषं रोचयति कामयते सस्पृहं करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

सत्यमेवासि यदि सुदति! मयि कोपिनी
देहि खरनयनशरघातम् ।
घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् । 'प्रिये !' ॥ ३ ॥
त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं
त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।
भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी
तत्र मम हृदयमतियत्नम् । "प्रिये !" ॥ ४ ॥
नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं
धारयति कोकनदरूपम् ।

सत्यमिति । हे सुदति शोभनदशने ! यदि सत्यमेव मयि कोपिनी असि, तदा खराः तीक्ष्णाः नयना एव शराः तैः घातं प्रहारं देहि, भुजाभ्यां बन्धनं घटय, कुरु, तथा रदैः दन्तैः खण्डनं दंशनं जनय कुरु, येन अन्येन प्रकारेण पादप्रहारादिना सुखजातं सुखसमूहं तवैव येन भवति तत् कुरु इत्यन्वयः । प्रभवोऽपि अपराधिषु भृत्येषु प्रहरन्तीति विद्यमेवेति भावः ॥ ३ ॥

नाहं तव प्रभुः त्वं मम प्रभुरेव इत्युक्तिवैचित्र्यमाह त्वमसीति । हे राधे ! त्वं मम भूषणम् अलङ्कारः असि, त्वं मम जीवनं प्राणभूतासि, किञ्च भवजलधौ संसारसागरे रत्नम् सर्वश्रेष्ठवस्तु च असि जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते । इति कोषः तस्मात् भवती इह अस्मिन् त्वं नामवरणे इति भावः, मयि सततं अनुरोधिनी अनुवर्तिनी भवतु, तत्र तव आनुकूल्ये मम हृदयम् अतियत्नं अतियत्नयुक्तम् तवानुकूल्याभावे सततं यत्नं करिष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

नीलेति । हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! नीलनलिनाभं नीलकमलसदृशम् अपि तव लोचनं अधुना कोकनदरूपं रक्तोत्पलसाम्यं धारयति.

कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयसि
कृष्णमिदमेतदनुरूपम् । "प्रिये !" ॥ ५ ॥
स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी
रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।
रसतु रसनापि तव घनजघनमण्डले
घोषयतु मन्मथनिदेशम् । "प्रिये !" ॥ ६ ॥
स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं
जनितरतिरङ्गपरभागम् ।
भण मसृणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं
सरसलसदलक्तकरागम् । "प्रिये !" ॥ ७ ॥

रागादिति भावः, किन्तु कुसुमं शरः यस्य तस्य कामस्य यः बाणः कुसुमनिर्य्यासः तस्मात् भावः उत्पत्तिर्यस्य तेन मधुना रञ्जयसि यदि कृष्णं नीलमेतत् नयनं रञ्जयसि मधुपानेन नेत्रलौहित्यसम्भवादिति भावः, तदा एतत् रञ्जनम् अनुरूपं योग्यं भवति तस्मात् रोषं त्यक्त्वा मधु-पानेन नयनं रञ्जय इति भावः ॥ ५ ॥

स्फुरतिति । हे राधे ! तव कुचकुम्भयोः स्तनकलसयोः उपरि मणिमञ्जरी रत्नहारः स्फुरतु विराजतां, तव हृदयदेशं प्रान्तभागं रञ्जयतु शोभयतु च । किञ्च तव घने निविडे जघनमण्डले रसना काञ्ची अपि रसतु ध्वनतु, मन्मथस्य कामस्य निदेशं शासनं घोषयतु च प्रचारयतु च ॥ ६ ॥

स्थलेति । हे मसृणवाणि मधुरभाषिणि ! मम कथय आदिश इत्यर्थः स्थलकमलानां स्थलपद्मानां गञ्जनं तिरस्कारकं, मम हृदयस्य रञ्जनं शोभाकरं, जनितः कृतः रतिरङ्गे सुरतोत्सवे परभागः उत्कर्षः येन तादृशं तव चरणद्वयं सरसेन आर्द्रेण लसता दीप्यमाना अलक्तकेनेत्यर्थः, अलक्तकेन शोभनः रागः लौहित्यं यस्य तथोक्तं पुर-स्कुर्वत्स्वित्यर्थः करवाणि ॥ ७ ॥

स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं
देहि पदपल्लवमुदारम् ।
ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो
हरतु तदुपाहितविकारम् । "प्रिये !" ॥ ८ ॥
इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो
राधिकामधिवचनजातम् ।
जयति जयदेवकविभारतीभूषितं
मानिनीजनजनितशातम् । "प्रिये !" ॥ ९ ॥

इति एकोनविंशः प्रबन्धः ।

परिहर कृतातङ्के ! शङ्कां त्वया सततं घन-
स्तनजघनयाक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ।

स्मरेति । हे राधे ! मम शिरसि स्मरगरलखण्डनं कामकालकूटदमनम् उदारम् उत्कृष्टं तव पदपल्लवं मण्डनं भूषणस्वरूपं देहि अर्पय दारुणः भीषणः मदनकदनानलः कामसन्तापाग्निः मयि ज्वलति, तेन कामसन्तापाग्निना उपहितं जनितं विकारं मयीति शेषः हरतु अपहरतु तव पदपल्लवदानं कर्तृ इति शेषः ॥ ८ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण जयदेवकविना भूषितम् अलङ्कृतं मानिनीजनानां मानवतीनां नारीणां जनितं शातं सुखं येन तादृशं शर्म शात सुखानि चेत्यमरः । राधिकाम् अधि राधामधिकृत्य इत्यर्थः, चटुलं चातुर्ययुक्तं चाटु प्रीतिकरं पटु कौशलपूर्णं चारु मनोहरं मुरवैरिणः कृष्णस्य वचनजातं वाक्यसमूहः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ९ ॥

परिहरेति । हे कृतातङ्के ! कृतः आतङ्कः सन्देहो यया सा तत्सम्बुद्धौ, शङ्कां मम अन्यःस्त्रीजनितामिति भावः परिहर त्यज । घने निविडे स्तनजघने यस्याः तादृश्या त्वया सततं सदा स्वा-

विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं
स्तनभरपरीरम्भारम्भे विधेहि विधेयताम् ॥ १० ॥

मुग्धे ! विधेहि मयि निर्दयदन्तदंश-
दोर्वल्लिबन्धनिबिडस्तनपीडनानि ।
चण्डि ! त्वमेव मुदमञ्चय पञ्चबाण-
चण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्ति ॥ ११ ॥

शशिमुखि ! तव भाति भङ्गुरभ्रूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ।
तदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्रः ॥ १२ ॥

मिति भावः, ध्वान्ते आकाशे ध्वान्ते अतएव परावलम्बाशिनि अन्धकारावच्छिन्ने मनसि ममेति भावः । वितनोः अनङ्गादन्यः कोऽपि धन्यः जनः न प्रविशति त्वदाकाशगतया अन्यकं शरीरिणः नायिकान्तरस्य प्रवेशावकाशाद् अशरीरतया केवलं काम एव मम चेतसि प्रविशतीत्यर्थः । तस्मात् स्तनभरेण परीरम्भस्य आश्लेषस्य आरम्भे उपक्रमे मम अन्तरं विधेयतां वश्यतां विधेहि प्रापय वशं नयेत्यर्थः । आलिङ्गनं याचितमिति भावः ॥ १० ॥ हरिणीवृत्तम् ।

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! मयि निर्दयं निष्ठुरं यथा तथा दन्तदंशं दशनक्षतं तथा दोर्वल्लिबन्धं भुजलताबन्धनं निबिडाभ्यां स्तनाभ्यां पीडनानि च विधेहि कुरु । हे चण्डि ! कोपने ! त्वमेव मम मुदं हर्षम् अञ्चय जनय, पञ्चबाण एव चण्डालः तस्य काण्डदलनात् शरप्रहारात् मम असवः प्राणाः प्रयान्ति गच्छन्ति तस्मात् रक्ष मामिति भावः ॥ ११ ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

शशिमुखीति । हे शशिमुखि ! चन्द्रवदने ! तव भङ्गुरा कुटिला भ्रू युवजनानां तरुणानां मोहे मूर्च्छाविधाने कराला भीषणा कालसर्पी कृष्णभुजङ्गीस्वरूपा भाति विराजते । यूनां तस्याः कालसर्पीभूतायाः भ्रुवः भयभञ्जनाय भीतिनिवारणाय तव अधरमधुरूपा सुधा एव सिद्धमन्त्रः

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमं
तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ।
सुमुखि ! विमुखीभावं तावद्विमुञ्च न वञ्चय
स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे ! प्रियोऽयमुपस्थितः ॥ १३ ॥

बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छवि-
र्गण्डश्चण्डि ! चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।
नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये !
प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ १४ ॥

तवाधरामृतपानेनैव तद् भयं निवर्त्तते इति भावः ॥ १२ ॥ पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

व्यथयतीति । हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! वृथा अकारणं मौनं तूष्णीम्भावः तवेति शेषः, मां व्यथयति तापयति, हे तरुणि ! मधुरैः आलापैः भाषितैः पञ्चमं रागं प्रपञ्चय प्रकटय पञ्चमरागेण मधुरमालप इत्यर्थः दृष्टिभिः तापं विनोदय शमय, हे सुमुखि ! विमुखीभावं दैन्यं निराकरणाकांक्षामिति भावः, विमुञ्च त्यज न वञ्चय न प्रतारय मामिति शेषः, हे मुग्धे ! मूढे ! अतिशयस्निग्धः अतिप्रेमवान् प्रियः प्रीतिकरः अयं स्वयं विना आह्वानमिति भावः, उपस्थितः आगतः । तस्मात् मां न प्रत्याख्याहीति भावः ॥ १३ ॥ हरिणीवृत्तम् ।

सम्प्रति नायिकायाः अङ्गसौन्दर्यं वर्णयति बन्धूकेति । हे चण्डि ! कोपने ! अयम् बन्धूकस्य पुष्पविशेषस्य या द्युतिः कान्तिः तस्याः बान्धवः बन्धूककुसुमवत् रक्तवर्णः स्निग्धः तव अधरः, मधूकवत् छविः दीप्तिर्यस्य तादृशः गण्डः कपोलः तथा नीलनलिनस्य नीलकमलस्य श्रीमोचनं शोभाचौरं लोचनं चकास्ति शोभते । हे कुन्दाभदन्ति ! कुन्दकुसुमदशने ! तव नासा नासिका तिलप्रसूनस्य तिलपुष्पस्य पदवीं अभ्येति तिलपुष्पसदृशी जातेत्यर्थः; हे प्रिये ! तस्मात् स पुष्पायुधः कामः

दृशौ तव मदालसे वदनमिन्दुमत्यान्वितं
गतिर्जनमनोरमा विजितरम्भमूरुद्वयम् ।
रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवौ
अहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि ! पृथ्वीगता ॥ १५ ॥

प्रीतिं वस्तनुतां हरिः कुवलयापीडेन सार्धं रणे
राधापीनपयोधरस्मरणकृत् कुम्भेन सम्भेदवान् ।
यत्र स्विद्यति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकनात्
व्यामोहेन जितं जितं जितमभूद् व्यामोहकोलाहलः ॥१६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मानिनीवर्णने चतुरचतुर्भुजो
नाम दशमः सर्गः । १० ।

भावः बाहुबलेन त्वन्मुखदर्शिना तव सुधाराधनेन किं विजयते कामस्य विजयाय तव मुखमेव कल्पितमिति समुदायार्थः ॥ १४ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

दृशाविति । हे तन्वि ! सुन्दरि ! तव दृशौ नयने मदेन अलसे मन्थरे, वदनम् इन्दुमत्या चन्द्रप्रभया अन्वितं युक्तं चन्द्र इति बुद्धिं जनयति इति भावः । गतिः गमनं जनानां मनोरमा मनोहारिणी, ऊरुद्वयं जङ्घे ऊरू इत्यर्थः, विजिता तिरस्कृता रम्भा कदली येन तथाभूतं कदलीतरुनिन्दकमित्यर्थः, तव रतिः सुरतविहारः कलावती कौशलयुक्ता इत्यर्थः, भ्रुवौ च रुचिरा मनोहारिण्यौ चित्रा चमत्कारिण्यौ लेखा ययोः तादृशौ, अहो आश्चर्यं, त्वं पृथ्वीगता भूस्थापि विबुधयौवतं विबुधयुवतीनां भावं सुरसुन्दरीरूपमित्यर्थः वहसि धारयसि ॥ १५ ॥ पृथ्वीछन्दः ।

यत्रेति सम्भावनायामिदम् कंसवधसंवरदिह प्रीतिमिति । सः कुवलयापीडेन मदान्धेन कंसस्य हस्तिना सार्धं रणे संग्रामे कुम्भेन मदोद्भेदेनेति भावः, सम्भेदवान् संघर्षी अतः राधायाः पीनयोः पयोधरयोः

अथ एकादशः सर्गः ।

सानन्ददामोदरः ।

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं
गतवती कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।
रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे
स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद ॥ १ ॥

अथ विंशतितमः प्रबन्धः ।

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ।

करणात् कुवलयापीडस्य कुम्भस्पर्शेन राधास्तनस्पर्शस्मृतिमान् इत्यर्थः, ततश्च पश्चे बाहुमे तस्मिन् कुम्भिनि विध्यति मनं प्राप्नुवति किञ्च गोप्ये मीलति भ्रियमाणे च सति तदालोकनात् तद्दर्शनात् च जितं जितं जितं कंसो जितः कंसो जित इत्येवं व्यामोहेन जनता-कलकलेन व्यालोलः विस्तारं गतः कोलाहलः कलरवः यस्मात् तथाभूतः अभूत् सः हरिः वः युष्माकं प्रीतिं महतीं विस्तारयतु ॥ १६ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सुचिरमिति । कापि सखी दृष्टिं चक्षूंषि चोरयतीति तथोक्ते दर्शनतस्करे प्रदोषे रजनीमुखे स्फुरति दीप्यमाने वर्द्धमाने इत्यर्थः, सति सुचिरं दीर्घकालं अनुनयेन मृगाक्षीं राधां प्रीणयित्वा सन्तोष्य कृतवेशे रचितशृङ्गारयोग्यपरिष्कारे केशवे तस्याः कुञ्जशय्यां लता-गृहविरचितशयनं गतवति सति निरवसादाम् अवसादेन क्लान्तपरिहीनाम् अतएव रचिता रुचिरा मनोहारिणी भूषा यया तथाभूता या तां राधां जगाद बभाषे ॥ १ ॥ मालिनीवृत्तम् ।

वसन्तरागेण यतितालेन च गीयते ।

विरचितचाटुवचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातम् ।
सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ।
"मुग्धे ! मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके !" । ध्रुवम् ॥ २ ॥
घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्थरचरणविहारम् ।
मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् 'मुग्धे !'३
शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुरिपुरावम् ।
कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावं 'मुग्धे !'४

विरचितेति । हे मुग्धे ! मूढे ! राधिके ! सम्प्रति विरचितानि कृतानि चाटूनि प्रियाणि वचनरचनानि वाक्यविन्यासा येन तं चरणयोः रचितः कृतः प्रणिपातः येन तथोक्तं पदानतमित्यर्थः मञ्जुलानां मनोज्ञानां वञ्जुलानां वेतसानां सीमनि प्रदेशे केलिशयनं विहारशय्यां अनुयातम् अनुगतम् मत्प्रागतं मधुमथनं कृष्णं अनुसर अभिगच्छ ॥ २ ॥

घनेति । हे घनजघनस्तनभारभरे ! घनयोर्निबिडयोः जघनस्तनयोर्भारस्य भरः अतिशयः यस्याः तत्सम्बुद्धौ, दरमन्थरः ईषन्मन्दः चरणविहारः पादविक्षेपः यत्र तत् यथा तथा मुखरितः शब्दितः मणिमञ्जीरः रत्ननूपुरः यत्र तत् यथा तथा उपैहि तमुपगच्छ, मरालानां राजहंसानां विकारं व्यवहारं विधेहि कुरु मरालवत् गच्छ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

शृण्विति । रमणीयतरम् अतिमनोहरं तरुणीजनानां युवतीनां मोहनं मधुरिपोः कृष्णस्य रावं वचनं वेणुनादमित्यर्थः शृणु । तथा कुसुमशरासनं मन्मथं तस्य शासनं आदेशं वन्दते प्रतिपालयतीति तथोक्ते पिकानां कोकिलानां निकरे समूहे भावम् अनुरागं भज इदानीं सुखेन कोकिलारावं शृणु इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बं
प्रेरणमिव करभोरु! करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्बं 'मुग्धे'!॥५
स्फुरितमनङ्गतरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम्।
पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारममुं कुचकुम्भम् "मुग्धे"॥६॥
अधिगतमखिलसखीभिरिदं तववपुरपि रतिरणसज्जम्।
चण्डि! रणितरसनारवडिण्डिममभिसर सरसमलज्जम् 'मुग्धे'
स्मरशरसुभगनखेन करेण सखीमवलम्ब्य सलीलम्।
चलवलयक्वणितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् 'मुग्धे'! ८

अनिलेति। हे करभोरु! कनिष्ठाङ्गुलितः मणिबन्धपर्य्यन्तः करस्य बहिर्भागः करभः, मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः। तद्वत् ऊरू यस्याः तत्सम्बुद्धौ, लतानिकुरम्बं लतापुञ्जं अनिलेन वायुना तरलः चञ्चलः यः किसलयनिकरः पल्लवसमूहः तेन तद्रूपेण करेण तव गतिं गमनं प्रति प्रेरणमिव, करोति तस्मात् विलम्बं मुञ्च त्यज विलम्बं मा कुरु इत्यर्थः॥ ५॥

स्फुरितेति। अनङ्गवशात् कामतरङ्गहेतोरिव स्फुरितं कम्पितं अतएव सूचितः प्रकटितः हरेः कृष्णस्य परिरम्भः आलिङ्गनं येन तथोक्तं तथा मनोहरः हार एव विमला स्वच्छा जलधारा यस्य तादृशं अमुं कुचकुम्भं पृच्छ गमनं युक्तं न वेति जिज्ञासस्व कुम्भोऽपि पक्षे जलयोगवेत्यर्थः एवं हरेति ध्येयम्॥ ६॥

अधिगतेति। हे चण्डि! कोपने! अखिलसखीभिः सकलसखीवर्गैः अधिगतं परिज्ञातं तव वपुः शरीरं अपि रतिरणे सुरतसंग्रामे सज्जं सुसज्जितं रणितायाः रणन्त्याः रसनायाः काञ्च्याः रवः ध्वनिरेव डिण्डिमः रणवाद्यभेदः यत्र तादृशं सरसं रसपूर्णं यथा स्यात् तथा अलज्जं लज्जाशून्यं यथा स्यात् तथा अभिसर कृष्णमुपगच्छ॥ ७॥

स्मरेति। स्मरस्य कामस्य शरा इव सुभगाः शोभनाः नखाः यस्य

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।
हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् 'मुग्धे !'

इति विंशतितमः प्रबन्धः ।

सा मां द्रक्ष्यति वक्ष्यति प्रियकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः
प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि ! समागत्येति चिन्ताकुलः ।
स त्वां पश्यति कम्पते पुलकयत्यानन्दति स्विद्यति
प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमःपुञ्जे निकुञ्जे प्रियः ॥ १० ॥

ताडयेन करेण दृशेन सखीव सविलासं यथा तथा सखीं वदनम्बुज मम गच्छ । मधुकरनिकरैः मधुपरनिकरैः निजगतिभेदं निगद आत्मनः गतिं घोषयति आकाङ्क्षतीति तथोक्तं, 'त्वदागमनोत्सुक-चित्तस्य हरिं मधुपोऽपि कथयतीति ज्ञापय अविलम्बनार्थं ॥ ८ ॥

श्रीति । अधरीकृता तिरस्कृताः हाराः येन तादृशं हारादेरपि अधिकमनोहरमित्यर्थः, उद्वासिता व्यक्तताः वामा सुन्दरी येन तथा-भूतं सुन्दरीनायिकाभ्योऽपि अधिकमनोहरमित्यर्थः श्रीजयदेवस्य भणितं भाषितं हरौ कृष्णे विनिहितम् अर्पितम् मनो येषां तादृशानां कृष्णभक्तानामित्यर्थः कण्ठतटीं कण्ठदेशम् अविरामम् अनवरतम् अधि-तिष्ठतु कृष्णभक्ताः सततं जयदेवगीतं कीर्तयन्तु इति भावः ॥ ९ ॥

सेति । हे सखि ! स्थिरं गाढं तमसां पुञ्जं यस्मिन् तादृशे निकुञ्जे स्थितः तव प्रियः कृष्णः सा राधा समागत्य मां द्रक्ष्यति, प्रियकथां वक्ष्यति, प्रत्यङ्गम् आलिङ्गनैः अङ्गस्पर्शैरिति भावः प्रीतिं सन्तोषं यास्यति, रंस्यते विहरिष्यति च इति चिन्ताकुलः सन् त्वां पश्यति साक्षात् निरीक्षते इत्यर्थः, वेपते अतिशयप्रेम्णा कम्पते, पुलकयति तनूरुहरचनात् सञ्जात-रोमाञ्चः भवति, आनन्दति सुखं प्राप्नोतीति भावः स्विद्यति स्विन्नतया घर्माक्तो भवति, प्रत्युद्गच्छति त्वामुपस्थितां बुद्ध्वा अभ्युत्थानं करोतीत्यर्थः तथा मूर्च्छति विरहेण असुखमनुभवतया मोहं गच्छति ।

अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिञ्छगुच्छावलिं
मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।
धूर्त्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वक् निकुञ्जे सखि !
ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ११ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणां
आबद्धरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं
तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥ १२ ॥

अत्र एकेन कारकेण अनेकक्रियान्वयात् । दीपकालङ्कारः तदुक्तं दर्पणकारेण अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः दीपकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सम्प्रति अभिसारयोग्यम् अन्धकारं वर्णयन्नाह अक्ष्णोरिति । हे सखि ! विष्वक् समन्तात् निकुञ्जे ध्वान्तं तिमिरं धूर्त्तानाम् अन्यजनवञ्चकानाम् अभिसारे सत्वरं द्रुतं हृदयं यासां तथाभूतानां नीलनिचोलेन नीलवसनेन चारूणां मनोहारिणीनां सुदृशां सुनयनानां नारीणाम् अक्ष्णोः नेत्रयोः अञ्जनं कज्जलं श्रवणयोः कर्णयोः तापिञ्छानां तमालानां गुच्छावलिं कुसुमस्तवकपङ्क्तिं कर्णभूषणभूतामित्यर्थः, मूर्द्ध्नि शिरसि श्यामसरोजानां नीलकमलानां दाम मालां तथा कुचयोः स्तनयोः कस्तूरिकापत्रकं मृगनाभिरचितपत्रावलीं निक्षिपत् विन्यस्यत् स्वयं तत्तद्रूपेण परिणमदित्यर्थः अत एव प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानीत्यर्थः आलिङ्गति ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

काश्मीरेति । एतत् तमालदलवत् नीलतमं अतिनीलं तमिस्रं तिमिरं काश्मीरं कुङ्कुमं तद्वत् गौरं वपुः शरीरं यासां तासां अभिसारिकाणां कान्त सङ्केतं गच्छन्तीनां कामार्त्तिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेति वचनात् नारीणां मणिमञ्जरीभिः अलङ्कार-

हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम
केयूरकङ्कणमणिद्युतिदीपितस्य ।
द्वारे निकुञ्जनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य
व्रीड़ावतीमथ सखी निजगाद राधाम् ॥ १३ ॥

अथ एकविंशतितमः प्रबन्धः ।

वराड़ीरागरूपकतालाभ्यां गीयते ।

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह ।
विलस, रतिरभसहसितवदने !'' ॥ १४ ॥ ध्रु०
नवभवदशोकदलशयनसारे ।

रत्नविरचैः खचितः वर्णैः काञ्चनरेखं कलितरेखम् अतएव तादृ प्रेम इव हेम काञ्चनं यस्य निकषोपलतां परीक्षापाषाणतां तनोति विस्तारयति निकषोपलमिव शोभते इति ॥ १२ ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ।

सम्प्रति बहुतमभूमिकामागतां प्रति सखी वक्ति हारावलीति । अथ अनन्तरं सखी हारावल्या, तरलानि चञ्चलानि काञ्चनानि यत्र तादृशस्य काञ्चिदाम्नः रशनायाः रत्नैः केयूरस्य अङ्गदस्य कङ्कणस्य च मणीनां राधापरिहितानामिति भावः द्युतिभिः किरणैः दीपितस्य विराजितस्य निकुञ्जनिलयस्य वनान्तस्य द्वारे हरिं निरीक्ष्य व्रीड़ावतीं लज्जावतीं राधां निजगाद ॥ १३ ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

वराड़ीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

मञ्जु इति । रतिरभसेन सुरतोत्साहेन हसितं वलितं वदनं यस्याः तत्सम्बुद्धौ, हे राधे ! इह मञ्जुतरे अति मनोहरे कुञ्जस्य तले अभ्यन्तरे यत् केलिसदनं क्रीड़ास्थानं तत्र माधवसमीपं प्रविश, विलस विहर च ॥ १४ ॥

इत आरभ्य माधवपदं केलिसदने इत्यस्य राधे इत्यस्य च विशे-षणाभ्यां प्रतिश्लोकमुपनिबध्नाति कवेरित्यादि । नवभवता चलितकाली-

'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस कुचकलसतरलहारे ! ॥ १५ ॥
कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस कुसुमसुकुमारदेहे ! ॥ १६ ॥
मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ! ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस रसवलितललितगीते ! ॥ १७ ॥
विततबहुवल्लिनवपल्लवघने ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस चिरमिलितपीनजघने ! ॥ १८ ॥

मेखलार्थः यथोक्तद्वेन यद् गमनं यथाविरचनं तदेव हारः … तादृशे केलिसदने रमस्व विशेषणमिदम् । कुचकलसयोः स्तनकुम्भयोः तरलः गलितत्वात् चञ्चलः हारः यस्याः तत्सम्बुद्धौ, एवमुत्तरत्र बोध्यम् ॥ १५ ॥

कुसुमेति । कुसुमचयेन पुष्पसमूहेन रचितं शुचि पवित्रं निर्मल-लितार्थः वासगेहं यस्य स्थानं यस्या इत्यर्थः, यस्मिन् तथोक्ते कुसुमवत् सुकुमारः कोमलः देहः यस्याः तत्सम्बुद्धौ ॥ १६ ॥

मृदु इति । मृदुना मन्देन चलता मलयपवनेन चन्दनसंसृष्टेन इति भावः, सुरभिः सुगन्धः शीतः शीतलश्च तस्मिन् । रसेन रागेण वलितं युक्तं ललितं सुन्दरं गीतं यस्याः तत्सम्बुद्धौ ॥ १७ ॥

विततेति । वितताभिः बहुभिः वल्लिभिः लताभिः नवैः पल्लवैश्च घने निविडे इति रसार्थः । चिरविलसिते चिरलम्बिते पीने विशाले जघने नितम्बे यस्याः तत्सम्बुद्धौ ॥ १८ ॥

मधुमुदितमधुपकुलकलितरावे ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस मदनरसरसभावे ! ॥ १९ ॥
मधुतरलपिकनिकरनिनदमुखरे ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस दशनरुचिरुचिरशिखरे ! ॥ २० ॥
विहितपद्मावतीसुखसमाजे ।
कुरु मुरारे ! मङ्गलशतानि ।
भणति जयदेवकविराजराजे ॥ २१ ॥

इति एकविंशतितमः प्रबन्धः ।

त्वां चित्तेन चिरं वहन्नयमतिश्रान्तो भृशं तापितः

मध्विति । मधुना मकरन्देन मुदितैः समागतैः मधुपानां भ्रमराणां कुलैः समूहैः कलितः कृतः रावः गुञ्जनं यस्मिन् तथोक्ते । मदनरसवशेन कामावेशेन रसः सरस इत्यर्थः भावः, मनोवृत्तिः यस्याः तत्सम्बुद्धौ, कामोद्रेकवशवर्त्तिनि इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मध्विति । मधुना वसन्तेन तरलानां चपलानां पिकनिकराणां कोकिलवृन्दानां निनदैः मुखरे ध्वनिते । दशनरुचिरे सुदति इत्यर्थः, तथा रुचिरं सुन्दरं शिखरं दन्तविशेषः यस्याः तत्सम्बुद्धौ, सुन्दरदन्ताग्रयुते इत्यर्थः ॥ २० ॥

विहितेति । हे मुरारे ! विहितः कृतः पद्मावत्या लक्ष्म्याः सुखसमाजः सुखसम्मिलनं येन माधवे पद्मावतीसुखकरे इत्यर्थः भणति तव चरितं गायति इत्यर्थः जयदेवकविराजे मङ्गलशतानि बहूनि मङ्गलान्यभीष्टानि कुरु ॥ २१ ॥

त्वामिति । हे राधे ! चित्तेन मनसा त्वां चिरं वहन् धारयन्

कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंबाधबिम्बाधरम् ।
अस्याङ्गं तदलं कुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलव-
क्रीते दास इवोपसेवितपदाम्भोजे कुतः सम्भ्रमः ॥ २२ ॥

सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ।
शिञ्जाना मञ्जुमञ्जीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ २३ ॥

अथ द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ।

वराडीरागरूपकतालाभ्यां गीयते ॥

राधावदनविलोकनविकासितविविधविकारविभङ्गं
जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनतरलिततुङ्गतरङ्गम् ।
हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासं
सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनङ्गनिवासम् ध्रुवम् ॥ २४ ॥

अतिशान्तः कन्दर्पेण च भयम् अलम्बं तापितश्च अयं कृष्णः तव सुधया अमृतेन सम्बाधं पूर्णं बिम्बाधरं पातुमिच्छति, तत् तस्मात् अस्य अङ्गं अलङ्कुरु क्षणं अवहुद भ्रूक्षेपलक्ष्म्या भ्रूभङ्ग्या लवक्रीते अतएव उपसेवितं पादाम्भोजं येन तादृशे तव पादपद्मसेवि-नीत्यर्थः दासे इव इह अस्मिन् कृष्णे सम्भ्रमः भयं कुतः नैव सम्भ्रमः कार्य्यं इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

सेति । सा राधा ससाध्वसं ससम्भ्रमं सानन्दञ्च यथा तथा गोविन्दे कृष्णे लोले चञ्चले लोचने यस्याः तथाभूता लोचनचञ्चल-त्वयोरित्यर्थः, तथा मञ्जुः मनोहरः मञ्जीरः नूपुरः यत्र तत् यथा तथा शिञ्जाना गमनवशात् नूपुररवं कुर्वाणा इत्यर्थः सती निवेशनं कुञ्जान्तरं प्रविवेश ॥ २३ ॥ अनुष्टुप् ।

वराडिरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

राधेति । सा निवेशनं प्रविशन्ती राधा राधायाः वदनस्य मुखस्य विलोकनेन दर्शनेन विकासितः प्रकटितः विविधः विकाराणां काम-

हारममलतरतारमुरसि दधतं परिलम्बित दूरम् ।
स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २५ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डलमधिगतगौरदुकूलम् ।
नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २६ ॥

तरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।

भ्रमितानां विभङ्गः विभेदः यस्य तमीदृशं विधुमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य दर्शनेन तरलिताः चञ्चलिताः तुङ्गाः उत्तालाः तरङ्गाः यस्य तादृशं जलनिधिं समुद्रमिव एकरसं चिरानुरक्तं चिरं बहुकालम् अभिलषितः आकाङ्क्षितः विलासः यस्य तं दुरोभितः कृष्णस्य सम्बन्धं दर्शं यस्य तथाभूतं हर्षविकारविकसितमुखमिति तथा जनकस्य बालस्य निरावे आश्चर्यं हरिं ददर्श ॥ २४ ॥

अतः परमाश्चर्यं हरिविशेषणानि वर्णयति हार-मित्यादि। परिलम्बितं लम्बमानं दूरं दूरम् अमलतरा अत्यु-ज्ज्वला तारा मुक्तामयी हारं उरसि दधतं धारयन्तम् अतएव स्फुटतरेण फेनकदम्बेन फेनराशिना करम्बितं युक्तं यमुनाजलस्य कालिन्दीसलिलस्य पूरं प्रवाहमिव स्थितम्। यमुनायाः श्यामवर्ण-त्वात् फेनस्य च शुक्लत्वात् औपम्यं बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

श्यामलेति। अधिगतं परिहितं गौरं दुकूलं येन तं तथा श्यामलं मृदुलं कोमलं कलेवरं शरीरं मण्डलयति भूषयति यः स इति यावत् नीलोत्पलम् अतएव पीतेन परागाणाम् अन्तःस्थानां पटल-भरेण संवलितत्वेन वलयितं वेष्टितं मूलं यस्य तथाभूतं नील-नलिनं नीलोत्पलमिव स्थितम् ॥ २६ ॥

तरलेति। तरलेन चञ्चलेन दृगञ्चलचलनेन कटाक्षक्षेपेण मनो-

स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तड़ागम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २७ ॥

वदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।
स्मितरुचिरुचिरसमुल्लसिताधरपल्लवकृतरतिलोभम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २८ ॥

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरसकुसुमकेशम् ।
तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २९ ॥

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

स्फुरं यत् वदनं तस्मात् जनितः रतिरागः सुरतौत्सुक्यं यस्य तादृशम् अतएव शरदि शरत्काले स्फुटस्य विकसितस्य कमलस्य उदरे अभ्यन्तरे खेलितं क्रीड़ापरं खञ्जनयुगं यस्य तथाभूतं तड़ागं सरोवरमिव स्थितम् ॥ २७ ॥

वदनेति । वदनमेव कमलं पद्मं तस्य परिशीलनाय विकाशाय मिलितस्य समागतस्य मिहिरस्य सूर्यस्य समा सदृशी कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य शोभा यस्य तथोक्तं सूर्यवदुज्ज्वलकुण्डलविशिष्टः, तथा स्मितस्य मृदुहसितस्य रुच्या शोभया रुचिरेण सुन्दरेण अतएव समुल्लसितेन सुशोभितेन अधरपल्लवेन कृतः जनितः रतये सुरताय लोभः येन तादृशम् ॥ २८ ॥

शशीति । शशिनः चन्द्रस्य किरणैः छुरितं व्याप्तं उदरं यस्य तादृशः यः जलधरः तद्वत् सुन्दरः सकुसुमः कुसुमखचितः केशः यस्य तथोक्तम् । तथा तिमिरेषु अन्धकारेषु उदितं यत् विधुमण्डलं चन्द्रमण्डलं तद्वत् निर्मलेन मलयजेन चन्दनेन तिलकनिवेशः यस्य तथाभूतम् ॥ २९ ॥

विपुलेति । विपुलः प्रचुरः यः पुलकभरः रोमाञ्चातिशयः तेन

मणिमयकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २० ॥

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।
प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं भवजलसुकृतोदयसारम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २१ ॥

अतिक्रम्यापाङ्गं श्रवणपथपर्यन्तगमन-
प्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं पतितयोः ।
इदानीं राधायाः प्रियतमसमालोकसमये
पपात स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षाश्रुनिकरः ॥ २२ ॥

इन्दुरिव तं श्यामं तथा रतिभिर्विविधाभिः सुरतक्रीडाकृतये कान्तैः धनी-
ध्वनम् । तथा मणिमयानां रत्नभूषणानाम् अङ्गभूतानामिति भावः
किरणसमूहैः समुज्ज्वलैः भूषणैः सुभगं सुन्दरं शरीरं यस्य तथा-
भूतम् ॥ २० ॥

श्रीति श्रीजयदेवस्य भणित विभावेन कविप्रबन्धेन द्विगुणीकृतः
वर्द्धित इत्यर्थः भूषणस्य अलङ्कारस्य भारः यस्य तं तथा भव संसार एव
जलं तस्मिन् यत् सुकृतं पुण्यं तस्य उदयः प्रभूतः तस्य सारं
फलभूतमित्यर्थः हरिं हृदि विनिधाय ध्यात्वेत्यर्थः प्रणमत । अत्राह्य
मति व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥

अतिक्रम्येति । इदानीं प्रियतमस्य कृष्णस्य समालोकसमये सम्भ-
मेनचारे अपाङ्गं नेत्रप्रान्तम् अतिक्रम्य श्रवणपथपर्यन्तं गन्तुम् दूर-
गमनं प्रयासेनेव अतिपरिश्रमेणेव तरलतरा अतिचञ्चला तारा
कनीनिका ययोः तथाभूतयोः पतितयोः राधायाः अक्ष्णोः नेत्रयोः
स्वेदाम्बुप्रसरः परिश्रमजनित धर्मजलसमूह इव हर्षाश्रुनिकरः आनन्दा-
श्रुसमूहः पपात ॥ २२ ॥ विप्रलम्भोऽयम् ।

भजन्त्यास्तल्पान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहित-
स्मिते याते गेहाद्बहिरवहितालीपरिजने ।
प्रियास्यं पश्यन्त्याः स्मरपरवशाकूतसुभगं
सलज्जाया लज्जापि व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ २३ ॥

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः
स्वयंसिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ।
भुजापीडक्रीडाहतकुवलयापीडकरिणः
प्रकीर्णासृग्बिन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ २४ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिलने सानन्ददामोदरो
नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भजन्त्या इति । तल्पान्तं शय्याप्रान्तं भजन्त्या गच्छन्त्या शय्योपरि उपविशन्त्या इत्यर्थः कृता या कपटकण्डूतिः छलकण्डूयनं तया पिहितम् आच्छादितं स्मितं येन, तादृशे अवहिते सतर्के आलीपरिजने सखीजने गेहात् निकुञ्जभवनात् बहिर्याते च स्मरपरवशेन कामपरप्रकारेण यः आकूतः अभिलाषः तेन सुभगं सुचारु यथा तथा प्रियस्य कृष्णस्य आस्यं मुखं पश्यन्त्याः अतएव सलज्जायाः मृगदृशः मृगाक्ष्याः राधायाः लज्जा दूरं व्यगमदिव । सखीसमक्षं सलज्जा आसीत् इदानीं तद्बहिर्गमनात् लज्जां त्यक्त्वा अभिलाषोचितं विजहार इति भावः ॥ २३ ॥ शिखरिणीवृत्तम् ।

जयश्रीति । जयश्रिया विजयलक्ष्म्या विन्यस्तैः अर्पितैः मन्दारकुसुमैः सुरतरुकुसुमैः महितः पूजित इव द्विपेन हस्तिना सह यः रणः संग्रामः तेन मुदा हर्षेण स्वयं सिन्दूरेण मुद्रित इव राजित इव भुजापीडे बाहुदण्डेन क्रीडया हतस्य कुवलयापीडाख्यस्य कंस-करिणः प्रकीर्णः वमनात् प्रक्षिप्तः असृग्बिन्दुः शोणितबिन्दुर्येन तादृशः मुरजितः कृष्णस्य भुजदण्डः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥२४॥

अथ द्वादशः सर्गः ।

सुप्रीतपीताम्बरः ।

गतवति सखीवृन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भर-

स्मरशरवशाकूतस्फीतस्मितस्नपिताधराम् ।

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपल्लव-

प्रसवशयने निक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

अथ त्रयोविंशः प्रबन्धः ।

विभासरागैकतालीतालाभ्यां गीयते ।

गतवतीति । सखीवृन्दे सहचरीसमूहे गतवति सति हरिः मन्दः शिथिलः त्रपाभरः लज्जातिशयः यस्याः तादृशेन निर्भरेण अतिप्रवृद्धेन स्मरशरवशेन यः आकूतः अभिप्रायः तेन स्फीतं प्रवृद्धं यत् स्मितं ईषद्धसितं तेन स्नपितः अभिषिक्तः अधरः यस्याः तादृशीं सरसमनसं अनुरागार्द्रचित्तां तथा नवपल्लवानां प्रसवः कुसुम एव शयनं तस्मिन् निक्षिप्तम् अक्षि यया तां प्रियां राधां दृष्ट्वा मुहुः पुनः पुनः उवाच ॥ १ ॥ हरिरुक्तवान् ।

विभासरागेण एकतालीतालेन च गीयते । विभासरागध्यानं यथा ।

सव्यान्दूसव्यानितमुग्रचापः प्रियाधरं चाद्भुतचातिवश्रः पञ्चसुमध्याश्च ललोपविष्टो भाता विभूषैः शिव होम गौर इति । पञ्चतीमपारिजातोक्त-लक्षणं यथा । यस्य वीणनरा वर्जिता म नी गोमौ रि-धौ भवौ । गोवर्धौ न्यासजोपेतं विभासं नारिदमुच्यते । आरोहे म नि-वर्जितं म-पांशस्वरकं भुने ॥

स ध ध ध रि स्था स सा रि ध ध नि ध प ध ध ध नि

ध नि ध प म प म सा रि ध ध रि ध नि ध ध ध नि ध

किसलयशयनतले कुरु कामिनि! चरणनलिनविनिवेशम्।
तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम्।
'क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर भो राधिके'!। ध्रु० ॥२॥
करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम्।
क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरं 'क्षण०' ध्रु० ३
वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम्।
विरहमिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलं 'क्षण०' ध्रु० ४

स ध स स नि ध नि ध प ग प म गा रि स स रि स रि
स स स नि ध प धा प मा पा पा ध मा स नि ध प धा प
प मा ग गा रि स। स रि स स नि ध प ध ध सा रि
रि सा म मा गा रि सा ॥

इति विभासः। प्रातःकालीयः।

किसलयेति। हे कामिनि! किसलयशयनतले नवपल्लवशय्यायां चरणनलिनविनिवेशं पादपद्मार्पणं कुरु, इदं किसलयशयनं सुवेशं सुविरचितं तव पदपल्लवस्य वैरि शत्रुभूतम् अतः पराभवं पराजयं तव पदपल्लवेनास्य स्थिरस्थि अवस्थानादिति भावः अनुभवतु प्राप्नोतु, भो राधिके! अधुना अनुगतं नारायणं मामित्यर्थः क्षणं अनुसर अनुगच्छ ममाभिलाषं पूरयेत्यर्थः ॥ २ ॥

करकमलेनेति। हे प्रिये! विदूरं बहुदूरम् आगमिता आनीता असि मयेति शेषः तस्मात् करकमलेन निजेनेति शेषः तव चरणं करोमि संवाहयामि दूरागतस्य पादसंवाहनस्यौचित्यादिति भावः, मामिव अनुगतिशूरम् अत्यन्तानुगतमित्यर्थः नूपुरं शयनोपरि क्षणम् उपकुरु स्थापय। अत्यन्तानुगते उपकारः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

वदनेति। वदनमेव सुधानिधिः चन्द्रः तस्मात् गलितम् अमृत-
[illegible] रचय वद। अपनय पयोधररोधकं

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितमत्यदुरवापम् ।
मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापं 'क्षण०'भु०

अधरसुधारसमुपनय भामिनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।
त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ।
'क्षणमधुना' ॥ ६ ॥

शशिमुखि ! मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।
मम श्रुतियुगले पिकरवविकले शमय चिरादवसादम् ।
'क्षणमधुना' ॥ ७ ॥

स्तनावरणं स्तनाच्छादकं वा उरसि वक्षसि स्थितं दुकूलं वसनं विरहमिव अपनयामि ॥ ४ ॥

प्रियेति । हे प्रिये ! मम उरसि वक्षसि निहितं कामस्य कलशमिति भावः, परिरम्भणरभसेन आलिङ्गनावेगेन वलितम् उच्छ्वसितमिव पुलकितं रोमाञ्चितम् अन्येन मनुष्यान्तरेण जनेन दुरापं दुर्लभं कुचकलशं स्तनकुम्भं निवेशय अर्पय, तेन च मम मनसिजतापं कामसन्तापं शोषय निर्वापय ॥ ५ ॥

अधरेति । हे भामिनि ! सुन्दरि ! अधरसुधारसम् अधरामृतम् उपनय देहि त्वयि विनिहितमनसम् अर्पितचित्तं विरहानलेन दग्धवपुषं अतएव अविलासं विलासरहितं विरामसुखरहितं, मृतमिव दासं किङ्करं मामिति शेषः जीवय ॥ ६ ॥

शशीति । हे शशिमुखि ! चन्द्रवदने ! अनुगुणः अनुरूपः कण्ठस्य निनादः ध्वनिर्यस्य तादृशं तव कण्ठस्थितस्य मणिरसना-गुणं रत्ननिर्मितकाञ्चीदाम मुखरय निक्वणशीलया शब्दायमानेन शब्दितं कुरु, पिकानां कोकिलानां रवेण विकले रवेण विरहकोलाहलेनेति भावः । मम श्रुतियुगले कर्णद्वये चिरात् अवसादं विषादं शमय नाशय ॥ ७ ॥

मामतिविफलरुषा विकलीकृतमवलोकितुमधुनेदम्।
मीलति लज्जितमिव नयनं तव विरम विसृज रतिखेदम्।
'क्षणमधुना' ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम्।
जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम्।
'क्षणमधुना' ॥ ९ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे चतुर्विंशः प्रबन्धः।

प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च
क्रीडाकूतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः।
आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभूत्
उद्भूतः स तयोर्बभूव सुरतारम्भः प्रियम्भावुकः ॥ १० ॥

मामिति। हे राधे! अधुना तव इदं नयनम् अतिविफलरुषा अतिविफलेन विरहजनितेन मानापरनाम्ना कोपेन विफलीकृतं व्यर्थीकृतमित्यर्थः, विकलीकृतमिति पाठे विकलीकृतं कोपितं मां अवलोकितुं इव लज्जितं सत् स्वल्पमिव मीलति तस्मात् विरम निवर्त्तस्व कोपादिति शेषः रतिखेदं सुरतदैन्यं विसृज त्यज अभिलाषानुरूपसुरतेन मां तोषय इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति। श्रीजयदेवकवेः अनुपदनिगदितं पदे पदे भणितं मधुरिपोः कृष्णस्य मोदः सन्तोषः यस्य तथाभूतम् इदं गीतमिति शेषः, रसिकजनेषु मनोरमरतिरसविनोदं मनोहरसुरतरङ्गं जनयतु ॥९॥

अथ सुरतारम्भं वर्णयति प्रत्यूह इति। तयोः राधाकृष्णयोः यः प्रियम्भावुकः अतिप्रियः सुरतारम्भः उद्भूतः अस्फुटतया अनुभूय बभूव। यस्मिन् सुरतारम्भे पुलकाङ्कुरेण रोमोद्गमेन निविडाश्लेषे गाढालिङ्गने, निमेषेण क्रीडायाम् आकूतविलोकिते सकटाक्षावलोकने, कथाकेलिभिः वाक्चातुर्यैः अधरसुधापाने, [illegible]

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-
राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ।
हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्यन्देन सम्मोहितः
कान्तः कामपि तृप्तिमाप तदहो ! कामस्य वामा गतिः ॥ ११ ॥

माराङ्के रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे तया साहस-
प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्सम्भ्रमात् ।
निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कम्पितं
वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति ॥ १२ ॥

मन्मथकलायुद्धे कामक्रीडाविशेषरूपसंग्रामेऽपि आनन्दाधिक्येन सम्भो-गानुभवेन प्रत्यूहः विघ्नः अभूत् ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विपरीतसुरतं वर्णयति—दोर्भ्यामिति । कान्तः प्रियः तस्याः दोर्भ्यां भुजाभ्यां संयमितः नियन्त्रितः, पयोधरयोः भरेण आपीडितः आहतः, पाणिजैः नखैः आविद्धः विद्धः, दशनैः दन्तैः क्षतम् अधरपुटं यस्य तादृशः श्रोणितटेन नितम्बदेशेन आहतः, हस्तेन कचे केशे आनमितः, अधरमधुस्यन्देन अधरमधुदानेन सम्मोहितः सम्यक् मोहितः सन् कामपि अनिर्वचनीयां तृप्तिं सन्तोषम् आप प्रापत् अहो ! आश्चर्यं तत् तस्मात् कामस्य गतिः वामा विपरीता, कामस्य स्वरूपा विपरीत गतिः अनन्यसाधारणीति ॥ ११ ॥ शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

पुनश्च तदेवाह—माराङ्क इति । तया राधया कान्तस्य कृष्णस्य जयाय पराभवाय माराङ्के माराङ्काभिधाने रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे सुरतक्रीडासङ्कुलसंग्रामारम्भे साहसप्रायम् अतिशयसाहसं सम्भ्रमात् आवेगात् उपरि कान्तस्येति भावः । यत् किञ्चित् सुरतीयं प्रारम्भि तत्क्षणं नैव वैपरीत्येन जघनस्थली निष्पन्दा, दोर्वल्लिः भुजलता शिथिलिता, वक्षः उत्कम्पितं तथा अक्षि नयनं मीलितं सङ्कुचितम् ।

तस्याः पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ
निर्धौताऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ।
काञ्चीदाम दरश्लथाञ्चलमिति प्रातर्निखातैर्दृशोः
एभिः कामशरैस्तदद्भुतमभूत्पत्युर्मनः कीलितम् ॥ १३ ॥
त्वामप्राप्यमपि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे
शङ्के सुन्दरि ! कालकूटमपिबन्मूढो मृडानीपतिः ।
इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो विक्षिप्य वामाञ्चलम् ।
राधायाः स्तनकोरकोपरि लसन्नेत्रो हरिः पातु वः ॥ १४ ॥

मुखमेतदित्याह कोपात् अधराणां पीडनादेः पुरुषव्यवहारं कुतः शिक्षसि ? नैव शिक्षितोऽसि ॥१२॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

तस्या इति । तस्याः राधायाः उरः पाटलैः श्वेतरक्तैः पाणिजैः नखैः अङ्कितं दृशौ नयने, निद्रया, निद्रावेशेन कषाये रञ्जिते, अधरस्य शोणिमा लौहित्यं निर्धौता निरस्ता नितरां पानादिति भावः मूर्धजाः केशाः विलुलिताः स्रस्ताश्च अंसिताश्च स्रजः मालाः येभ्य तादृशाः, काञ्चीदाम दरश्लथम् ईषत् शिथिलम् अञ्चलं यस्य यस्य तथाभूतम् । इति इत्थं प्रातः प्रभाते दृशोर्नयनयोः निखातैः एभिः पूर्वोक्तैः कामशरैः नखक्षतजागरणचुम्बनकेशाकर्षणनीवीस्खलनरूपैः पत्युः कान्तस्य मनः कीलितं विद्धम् अहो ! तत् अद्भुतम् यत् कामशराः अन्यत्र निक्षिप्ताः परम् अन्यत्र कीलितमिति चमत्कारः इत्थं प्रातःकालीनां राधां विलोक्य कृष्णस्य पुनः सुरताभिलाषो जात इति भावः ॥ १३ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सम्प्रति आशिषा ग्रन्थमुपसंहरति त्वामिति । हे सुन्दरि ! क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तीरोदरे तटमध्ये अपि स्वयंवरपरां मदेकविवाहाभिलाषिणीं त्वां अप्राप्य मूढः तव सौन्दर्येण विह्वलः मृडानीपतिः पार्वतीनाथः कालकूटं विषं अपिबत् इत्थं तव जीवनमिति जीवनपरित्यागा-

व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ
स्पष्टा दष्टाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टिः ।
काञ्ची काञ्चिद्गताशां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः
पश्यन्ती चात्मरूपं तदपि विलुलितस्रग्धरेयं धिनोति ॥१५॥
ईषन्मीलितदृष्टि मुग्धहसितं सीत्कारधाराविशाद्
अव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्दन्तांशुधौताधरम् ।

वेति भावः एतेन पार्वत्या अपि राधायाः सौन्दर्यमधिकमिति ध्वन्यते । इत्यहं यदु मन्ये इत्यम् एवम्भूताभिः पूर्वकथाभिः पुराहसकथैः अन्यमनसः आविष्टचित्तायाः राधायाः वामाङ्गं हृदयवामभागस्थम् वसनं विक्षिप्य अपनीय स्तनकोरकयोः कुचकुड्मलयोः उपरि अमन्ती विकसन्ती नेत्रे यस्य तथाभूतः हरिः वः युष्मान् सकलाभिमत भावः पातु रक्षतु ॥ १४ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

व्यालोल इति । यदि चेति अध्याहार्यं यदि च केशपाश व्यालोलः इतस्ततो विक्षिप्तः, अलकैः चूर्णकुन्तलैः तरलितं चञ्चलात् भ्रंशितं कपोलौ गण्डदेशौ स्वेदेन घर्मजलेन लोलौ व्याप्तौ, दष्टा दशनक्षता अधरश्रीः अधरशोभा स्पष्टा, हारयष्टिः मुक्ताहारः कुचकलशरुचा स्तनकलशोपरि स्थिति अनितया कान्त्या हारिता परित्यक्ता [illegible] त्यादिति भावः, काञ्ची मेखला काञ्चित् आशां दिशं गता, तदपि [illegible] इयं राधा सद्यः तत्क्षणात् पाणिना हस्तेन स्तनजघनपदम् [illegible] विलुलितां विक्षिप्तां स्रजं मालां धारयतीति तथोक्ता आत्मन [illegible] पूर्वोक्तप्रकारं पश्यन्ती सती धिनोति कान्तं प्रीणयतीत्यर्थः । [illegible] नामकं वृत्तमिदम् ॥ १५ ॥

ईषदिति । मम्ब: सीत्कारधाराविशाद् सन: शाकेन [illegible] पतुचक्रितयोः पयोधरयोः स्तनयोः उपरि परिष्वङ्गात् [illegible] यः हर्षोत्कर्षः आनन्दातिशयः तेन विश्लिष्टा शिथिला निःसृता अवधा

श्वासोत्कम्पिपयोधरोपरि परिष्वङ्गात् कुरङ्गीदृशो
हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ १६ ॥

अथ सा निर्गता बाधा राधा स्वाधीनभर्तृका ।
निजगाद रतिक्लान्तं कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥ १७ ॥

इति च सहसा प्रीतं सुरतान्ते मानितातिखिन्नाङ्गी
राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ १८ ॥

अथ चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

कुरु यदुनन्दन ! चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे
मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलससहोदरे ।

तनुर्यस्याः सा तादृश्याः कुरङ्गीदृशः हरिणाक्ष्याः कान्तायाः ईषत् मीलिता अर्धमुद्रिता दृष्टिर्यस्य तत् मुग्धं सुन्दरं वदनं यस्य तथाभूतं सीत्-कारवशात् अव्यक्तेन अस्फुटेन आकुलेन असम्बद्धेन केलिकाकुला-कीकाजनितध्वनिविकारेण विकसद्भिः दन्तांशुभिः धौतः क्षालित अधरः यस्य तादृशम् आननं धयति पिबति ॥ १६ ॥ शार्दूलविक्री-डितं वृत्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं निर्गता निरस्ता बाधा कामपीडा यस्याः तादृशी स्वाधीनभर्तृका स्वाधीनः स्ववशः भर्ता यस्याः तथाभूता राधा मण्डनवाञ्छया अलङ्करणाभिलाषेण रतिक्लान्तमपि कान्तं निजगाद । स्वाधीनभर्तृकालक्षणं यथा आयं कराहृतैव स्थ परवशपातिते । सन्तुष्टेनैव कान्तेन क्रीडेत् स्वाधीनभर्तृकेति ॥ १७ ॥ अनुष्टुप् वृत्तम् ।

इति चेति । सुरतान्ते सम्भोगावसाने अतिखिन्नम् अङ्गं यस्याः तादृशी मानिता कान्तेन सम्मानं प्रापिता राधा सहसा प्रीतं गोविन्दं आनन्देन सादरं आदरेण चेतसा इति वक्ष्यमाणरूपम् इदं वचनं जगाद बभाषे ॥ १८ ॥ आर्यावृत्तम् ।

कुरु इति । हे यदुनन्दने यदुनन्दने क्रीडति यति वा राधा

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ १९ ॥

अलिकुलगञ्जनसञ्जनकं रतिनायकसायकमोचने
त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रिय ! लोचने ।
'निजगाद सा' ॥ २० ॥

नयनकुरङ्गतरङ्गविलासनिरोधकरे श्रुतिमण्डले ।
मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश ! निवेशय कुण्डले ॥
'निजगाद सा' ॥ २१ ॥

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सम्मुखे ।
जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ।
'निजगाद सा' ॥ २२ ॥

निजगाद । हे यदुनन्दन ! चन्दनादपि शिशिरतरेण अतिशीतलेन करेण तवेति शेषः अत्र मदोमत्तस्य कामस्य मङ्गलकलशसहोदरे माङ्गलिकपूर्णकुम्भसदृशे पयोधरे स्तने मृगमदपत्रकं कस्तूरिकापत्रावलिं कुरु विरचय ॥ १९ ॥

अलीति । हे प्रिय ! रतिनायकस्य कामस्य सायकं शरं कटाक्षरूपमिति भावः मुञ्चति क्षिपतीति तयोः लोचने नयने ममेति शेषः अलिकुलगञ्जनसञ्जनकं भ्रमरसमूहतिरस्कारकं तव अधराभ्यां चुम्बनेन लम्बितं गलितं कज्जलम् उज्ज्वलय पूर्ववत् विधेहीत्यर्थः ॥ २० ॥

नयनेति । हे शुभवेश ! नयनमेव कुरङ्गः मृगविशेषः तस्य यः तरङ्गः विलासः उल्लम्फनं गमनं अतिविस्तार इति भावः तस्य निरोधकरे प्रतिरोधके मनसिजस्य कामस्य यः पाशः बन्धनरज्जुः तस्य विलासं धारयतीति तयोः श्रुतिमूले कर्णमूले कुण्डले कुरत-[illegible] इति भावः निवेशय अर्पय ॥ २१ ॥

भ्रमरेति । हे नाथ ! मम सम्मुखे भ्रमरं जितं भ्रमरं येन

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे।
विहितकलङ्ककलं कमलानन! विश्रमितश्रमसीकरे॥
'निजगाद सा' ॥ २३ ॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद! मानसिजध्वजचामरे।
रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे॥
'निजगाद सा' ॥ २४ ॥

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे।
मणिरसनावसनाभरणानि शुभाशय! वासय सुन्दरे
'निजगाद सा' ॥ २५ ॥

तस्मिन् विमले स्वच्छे कुचे उपरि मुक्तास्तीति भावः रुचिरं बालकानां भ्रमरचयं भ्रमरसमूहं रचयन् भ्रमरसमूहबुद्धिं जनयन् यतो भ्रमरास्तिते रोमिकार्दिति भावः नर्मजनकं कौतुककरं हरिरभूदिति भावः अलकं कुन्तलं रुचिरं यथा तथा परिकर्मय प्रसाधय विरचय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

मृगमदेति। हे कमलानन! पद्मास्य! विश्रमितः विश्रामं प्राप्तः श्रमसीकरः श्रमाम्बुकणः यत्र तादृशे शोभितघर्मजले अलिकरजनी-करे ललाटचन्द्रे मृगमदरसेन कस्तूरिकाद्रवेण वलितं निर्मितम् अत-एव विहिता कलङ्कस्य कला साम्यं येन तादृशं ललितं सुन्दरं तिलकं कुरु रचय ॥ २३ ॥

ममेति। हे मानद! सम्मानप्रद! मनसिजस्य कामस्य ध्वजचामरे ध्वजस्य चामरवदये रतिगलिते सुरतभङ्गे शिथिलिते। मयूरस्य शिखण्ड-कडामरे बर्हवदये ललिते सुन्दरे रुचिरे रुचिप्रदे चूडाकलापके इत्यर्थः मम चिकुरे कुन्तले कुसुमानि कुरु रचय ॥ २४ ॥

सरसेति। हे शुभाशय! सदाशय! सरसे कामोद्दीपने घने विशाले शम्बरदारणः काम एव वारणः हस्ती तस्य कन्दरे गुहायां

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।
हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकलिकलुषज्वरखण्डने

"निजगाद सा" ॥ २६ ॥

इति चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो
र्घटय जघने काञ्चीमञ्च स्रजा कबरीभरम् ।
कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरौ
इति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ २७ ॥

पर्य्यङ्कीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनाङ्गणे
संक्रान्तप्रतिबिम्बसंकलनया बिभ्रद्वपुर्विक्रियाम् ।
पादाम्भोरुहधारिवारिधिसुतामक्ष्णां दिदृक्षुः शतैः
कायव्यूहमिवाचरन्नुपचिताकूतो हरिः पातु वः ॥ २८ ॥

कामावासे इत्यर्थः सुन्दरे मम जघने मणिरसनां रत्ननिर्मितकाञ्चीं वसनम् आभरणानि च वासय यथास्थानं स्थापय ॥ २५ ॥

श्रीति । शुभदे श्रेयःसाधने हरिचरणयोः स्मरणमेव अमृतं तेन निर्मितम् उत्पादितं कलिकलुषज्वरस्य कलिजनितपापसन्तापस्य खण्डनं येन तस्मिन्, मण्डने अलङ्काररूपे श्रीजयदेववचसि हृदयं सदयम् अनुरक्तं कुरु । पाठकं प्रति उक्तिरियम् ॥ २६ ॥

रचयेति । कुचयोः स्तनयोः पत्रं चित्रविशेषं रचय, कपोलयोः गण्डयोः चित्रं कुरुष्व, जघने काञ्चीं घटय, स्रजा मालया कबरीभरं केशपाशं च बधान, पाणौ वलयश्रेणीं कलय अर्पय, पदे चरणे नूपुरौ कुरु देहि इति राधया निगदितः पीताम्बरः अपि प्रीतः सन् तथा कृतवान् राधोक्तं सर्वं अकरोत् ॥ २७ ॥ हरिश्चोऽकरोत् ।

आशिषा सर्गमुपसंहरति । पर्य्यङ्कीकृतनाग नागनायकस्य [illegible] फणाश्रेणीनां ये मणयः रत्नानि तेषां मध्ये समूहे [illegible] प्रति-

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानञ्च यद्वैष्णवम्
यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वमरचना काव्येषु लीलायितम् ।
तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः
सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ २९ ॥
श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ३० ॥

बिम्बस्य प्रतिकृतेः छलनया संस्थानेन वपुषः विक्रियां शरीरपरम्परां बिभ्रत् धारयन् अपचितः वृद्धिं गतः आकुलः सुरताभिलाषः यस्य तादृशः 'रिरंसुरिवायं' पादाम्भोरुहधारिणी चरणकमलसेविनी या वारिधिसुता लक्ष्मीः ताम् अक्ष्णां शतैः नेत्रशतैः दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः अतएव कायव्यूहं शरीरसमूहमिव आचरन् हरिः वः युष्मान् पातु रक्षतु ॥ २८ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

यदिति । जयदेवकवेः गान्धर्वकलासु सङ्गीतविद्यासु यत् कौशलं नैपुण्यं यच्च वैष्णवं विष्णुविषयम् अनुध्यानं चिन्तनं यदपि शृङ्गारस्य रसस्य विवेकः सम्भोगविप्रलम्भादिविषयः तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं तस्य रचना, यच्च काव्येषु लीलायितं विलसितम् अस्तीति शेषः कृष्णे एकतानः एकाग्रः आत्मा चित्तं यस्य तादृशस्य कृष्णार्पितमनसः जयदेवपण्डितकवेः श्रीगीतगोविन्दतः तत् सर्वं सानन्दाः सुधियः विद्वांसः परिशोधयन्तु ॥ २९ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

श्रीति । श्रीभोजदेवः प्रभवः यस्य तस्य श्रीभोजदेवसुतस्य इत्यर्थः, राधानाम्नी देवी तस्याः सुतस्य श्रीजयदेवकस्य श्रीगीतगोविन्दकवित्वं [illegible] राधाकृष्णया इति भावः । यत्र गीतः कीर्त्तितः गोविन्दः तत् तादृशं महाकाव्यमित्यर्थः, तच्च पराशरादयः ये प्रियाः वयस्याः तेषां वर्गः तस्य कण्ठे अस्तु विराजताम् ॥ ३० ॥ उपजातिवृत्तम् ।

ध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे ! कर्करासि
ाचे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वामसृत ! मृतमसि क्षीर ! नीरं रसस्ते ।
ाकन्द ! क्रन्द कान्ताधर ! धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं
ावच्छृङ्गार सारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥ २१ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्वाधीनभर्तृकावर्णने सुप्रीत
पीताम्बरो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

साध्वीति । इह संसारे विष्वक् सर्वाणि वचांसि यावत् शृङ्गार-सारस्वतं शृङ्गाररसवन्तीयं भावं यच्छन्ति प्राप्नुवन्ति आदर-णीयानि भवन्तीति भावः [illegible] हे माध्वीक ! मधो ! भवतः चिन्ता साध्वी न भवति कोऽपि [illegible] साधु न मन्यते इति भावः, हे शर्करे ! त्वं कर्करा असि, हे द्राक्षे ! के जनाः त्वां द्रक्ष्यन्ति, हे अमृत ! त्वं मृतम् असि, हे क्षीर ! ते रसः नीरं जलं, हे माकन्द ! आम्र ! त्वं क्रन्द रोदनं कुरु, हे कान्ताधर ! प्रियाया अधरप्रदेश ! धरणि-स्पृहणीय इति भावः त्वं धरणितलं पातालं गच्छ । श्रीजयदेव-कवेः काव्यामृतपानेन परितृप्ताः सुधियः अन्यान् रसान् नाद्रियन्ते इति भावः ॥ २१ ॥ स्रग्धरावृत्तम् ।

इति द्वादशः सर्गः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
गीतगोविन्दकाव्यस्य विवृतिः समाप्ता ।

समाप्तः ग्रन्थः ।

প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
২০ নম্বর কামারপুকুর [illegible]

[illegible]	१०
[illegible]	१
१०६ वेदान्तसार सटीक	१
१०७ सटीक निदान (वैद्यक)	४
१०८ कामन्दकी नीतिसार	१
१०९ [illegible]प्रकरण सटीक	२
११० अत्रि विष्णु हारीत याज्ञवल्क्य उशना अङ्गिरा यम आपस्तम्ब संवर्त कात्यायन बृहस्पति पराशर व्यास शङ्ख लिखित दक्ष गौतम शातातप वसिष्ठ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र)	१६
१११ [illegible]	६
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	[illegible]
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रसरत्नाकर (वैद्यक)	६
११४ भगवद्गीता [illegible] आनन्दगिरिकृतटीकात्रयसुबोधिनीसमेत	५
११५ [illegible] प्रकाशिका	१
११६ मालतीमाधव सटीक	१॥
११७ सटीक [illegible]	३
११८ सटीक [illegible]	३
११९ [illegible]	१॥
१२० लघुकौमुदीव्याकरणम्	१॥
१२१ [illegible]नाटकम् ([illegible]नाटक)	१
१२२ [illegible] (अलङ्कार)	१॥
१२३ [illegible] ([illegible] कृत [illegible])	[illegible]
१२४ भारत चम्पू सटीक	१
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	५
१२६ [illegible]	२
१२७ [illegible]	१
१२८ पञ्चदशी (सटीक)	२
१२९ पातञ्जलदर्शनम् [illegible]	१
१३० [illegible]नाटक टीकासहित	[illegible]
१३१ [illegible]	१
१३२ [illegible]संहिता या पाराशरीसंहिता	४॥
१३३ तर्कामृत (जगदीशकृत)	१०
१३४ [illegible]	१
१३५ [illegible] सटीक	११
१३६ [illegible]	१॥०
१३७ [illegible] सटीक	२
१३८ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	४
१३९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (वाग्भटकृत वैद्यक)	३
१४० शुक्रनीति सटीक	[illegible]
१४१ [illegible] सटीक	[illegible]
१४२ अग्निपुराणम्	७
१४३ विष्णुपुराणम्	५
१४४ मीमांसादर्शन सभाष्य	१०
१४५ अध्यात्मरामायण सटीक	४
१४६ [illegible]	३
१४७ मीमांसा[illegible] [illegible]	३

कलिकाता संस्कृत विद्यामन्दिरे—बि, ए, उपाधिधारि[illegible]
श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण [illegible] प्रकाशित